

Anmeldelser

Jytte Larsen m.fl. (red.): Dansk Kvindebiografisk Leksikon bd.1-4, København 2000-2001, 2259 s., 2.399 kr.

Her er det så, *Dansk Kvindebiografisk Leksikon!* Med godt 1900 biografier om danske kvinder. Om dronninger, ministre, forfattere, akademikere, undervisere, fagforeningsfolk, sportsfolk, politikere, kunstnere og mange andre. Det har været savnet af flere årtiers historikere. Ikke mindst af dem, som har sat sig for at skrive kvindehistorie, men forhåbentligt også af mange andre, der har beskæftiget sig med områder, hvor kvinder (og mænd) har gjort en indsats. For hvem var de egentlig, disse kvinder, som havde meninger og tog initiativer og ansvar på mange forskellige samfundsområder? Pionererne, de fremmeste og dem der tog de lange træk?

Siden de første drøftelser i 1990 har der været arbejdet ihærdigt med projektet med Jytte Larsen som hovedredaktør og Grethe Ilsøe som formand for Komitéen til Udgivelse af *Dansk Kvindebiografisk Leksikon*. I 1997 var projektet økonomisk på plads og selve redaktions- og skrivearbejdet gik i gang. Med økonomisk støtte fra bl.a. Carlsbergfondet, Kulturministeriet, Det Humanistiske og Det Samfundsvidenskabelige Forskningsråd må *Dansk Kvindebiografisk Leksikon* siges at have fået opbakning fra de etablerede videnskabelige samfund.

Dansk Kvindebiografisk Leksikon opretholder samme videnskabelige standard som *Dansk Biografisk Leksikon*. Et stort panel af fagkyndige konsulenter har udtalt sig om hvilke kvinder, der skulle optages i *Dansk Kvindebiografisk Leksikon*, ligesom konsulenterne har gennemlæst de enkelte biografier. Der er ca. 450 forfattere til biografierne, og med dette brede forfatterpanel har redaktionen sikret, at de forskere, som har særligt kendskab til bestemte kvinder, også har biograferet dem.

Kvinder i biografiske leksika

Der findes oplysninger om danske kvinder i andre biografiske leksika. Først og fremmest *Dansk Biografisk Leksikon*, hvor kun en lille del af de biograferede er kvinder – ca. 60% af kvinderne i *Dansk Kvindebiografisk Leksikon* er ikke med i *Dansk Biografisk Leksikon*. Det vil sige, at ca. 1200 »nye« kvinder nu findes i de danske nationalbiografier. Alle biografier i *Dansk Kvindebiografisk Leksikon* er naturligvis nyskrevne specielt til dette leksikon. Også i *Dansk Husmoderleksikon* fra 1948 finder man korte biografier over den tids fremstående kvinder, mellem lek-

sikonartikler om »Jordbær«, »Jordslaaet Stof« og »Jævning«. Ikke blot er oplysningerne fra disse to leksika oftest for sparsomme for den kvindehistorisk interesserede. De to leksika er også præget af hver deres tradition, som ikke helt passer til kvindehistoriske studier omkring årtusindeskiftet. Dette bliver der nu lavet om på med *Dansk Kvindebiografisk Leksikon!* En simpel optælling viser, at under bogstavet J har *Dansk Biografisk Leksikon* 444 biografier om mænd og 25 biografier om kvinder. *Dansk Husmoderleksikon* har under bogstavet J otte kvindebiografier. 80 kvinder er biograferet under bogstavet J i *Dansk Kvindebiografisk Leksikon!* En betragtelig udvidelse af antallet af biograferede kvinder.

Både i *Dansk Biografisk Leksikon* og i *Dansk Kvindebiografisk Leksikon* møder vi mange kunstnere (skuespillere, forfattere, malere osv.), politikere og fagforeningsledere, fremtrædende forskere, og kongelige, sidstnævnte dog i mindre tal i *Dansk Kvindebiografisk Leksikon* end i *Dansk Biografisk Leksikon*. Men i *Dansk Kvindebiografisk Leksikon* møder vi tillige sportskvinder, frihedskæmpere, den første kvindelige stationsforstander, kvindelige direktører osv., kort sagt et langt bredere spektrum af kvinder i mange forskellige erhverv, hvorfra de har påvirket samfundet. *Dansk Kvindebiografisk Leksikon* har ligesom *Dansk Biografisk Leksikon* medtaget de, som har øvet indflydelse på samfundsudviklingen i Grønland og på Færøerne. 21 grønlandske kvinder og 29 færøske kvinder er optaget i *Dansk Kvindebiografisk Leksikon*, 6 af disse har også fået plads i *Dansk Biografisk Leksikon*.

De fleste kvinder i *Dansk Kvindebiografisk Leksikon* er født efter 1850. Under bogstavet J er det 64 ud af 80 biograferede, heraf er 4 født efter 1950. Det kan ikke overraske, at så stor en del af de biograferede har levet inden for de sidste 150 år. Mange kvinder født før det tidspunkt har uanset deres livsforløb kun efterladt sig få skriftlige spor – og vi har dermed dårlige muligheder for at lære dem at kende.

Dansk Kvindebiografisk Leksikon afspejler, hvad der har fanget forskernes interesse. Selve forfatterlisten er en liste over forskere, som har arbejdet med kvindehistoriske emner gennem de seneste årtier – eller som har inddraget kvinder i historiske studier af mange andre emner. Der er biograferet langt flere danske kvinder end noget steds tidligere – og de spænder over langt flere virkefelter. Vi træffer nu også kvinder fra erhverv, hvor man dårligt kunne forestille sig, at kvinder har haft deres gerning før i de seneste år. I det hele taget har redaktionen lagt

vægt på at finde frem til »pionererne«, dem der banede vejen for kvindeligt medborgerskab, som det hedder i forordet.

Hvad får vi så at vide om kvinderne?

I *Dansk Kvindebiografisk Leksikon* får vi naturligvis de faktuelle oplysninger om kvindernes karrierer, hvad de har gjort, hvornår og hvordan det er blevet bedømt. Men vi får mere end det. I mange biografier gives der nemlig også en mere personlig karakteristik af de biograferede, deres barndomsmiljø og mulige påvirkninger derfra, beskrivelse af temperament og personlighed, vurdering af deres særlige styrke i den gerning, de har valgt. Det er for hver kvinde angivet, hvornår hvert af hendes børn er født, så kan læseren selv regne ud, hvornår karrieren skulle forenes med bleskift og lektielæsning. Artiklerne oplyser også, hvem kvinderne har boet sammen med, og om de har været gift med vedkommende. Specielt i begyndelsen af forrige århundrede valgte en del kvinder at bo sammen med andre kvinder uden at indivi andre i arten af dette bofællesskab, disse bofællesskaber er medtaget. Kvindernes liv og virke indskrives i en kvindehistorisk ramme, således at vi får et indtryk af de livsforhold, som de måtte kæmpe med – eller imod – for at udøve deres gerning. Sådanne væsentlige dele af kvindernes liv medtages ikke i artiklerne i *Dansk Biografisk Leksikon*.

Redaktionens krav til forfatterne om at give disse mere personlige og subjektive bedømmelser betyder, at læseren ikke lades i tvivl om, at der er tale om en forfatters udvælgelse og redaktion af stoffet. Sådan vil det altid være, men ofte gør man sig større anstrengelser for at skjule det end her. Det bliver tydeligt, hvad der er forfatterens vurdering af denne kvinde, hendes virke og hendes tid.

Netværker og forskning

En god del af biografierne, måske en tredjedel, drejer sig om nulevende kvinder. Og sikkert er det, at rigtig mange nulevende kvinder har bidraget til samfundsudviklingen på mange områder, ikke mindst fordi kvinders vilkår trods alt er blevet meget lettere gennem det sidste århundrede. Det er blevet muligt for langt flere kvinder at gøre langt mere. Det rejser imidlertid nye problemer at biografere nulevende personer. Hensynet til privatlivets hemmeligheder er én faktor. Metodisk giver det problemer stringent at analysere betydningen af en persons virke, når hendes karriere ikke kan siges at være afsluttet, og det dermed kan være vanskeligt at bedømme, hvilken betydning hendes hidtidige bedrifter vil få.

Redaktionen har alligevel truffet et godt valg ved at medtage de nulevende kvinder i *Dansk Kvindebiografisk Leksikon*. Her findes i syste-

matisk form mange oplysninger, som ellers ville være vanskelige at finde, og – vigtigere – ved at sætte de nulevende kvinder ved siden af deres formødre viderebringes også den vigtige viden om, at mulighederne i de seneste årtiers kvindeliv må ses på baggrund af tidligere generationers kvindepolitiske arbejde på mange fronter. Når redaktionen har valgt at optage kvinder, som påvirker samfundet omkring os netop nu, kan det undre, at de tilknyttede konsulenter har deres væsentligste kompetence inden for forskellige dele af kvindehistorie, ikke inden for den aktuelle samfunds forskning. Kvinders netværk og indbyrdes forbindelser i årtierne ved det forrige århundredeskifte er efterhånden godt forskningsmæssigt belyst, og i *Dansk Kvindebiografisk Leksikon* præsenteres vi for et bredt udsnit af de kvinder, som etablerede de første skoler for piger, de første kvinder i en række erhverv, i fagbevægelsen osv. Her er – helt rimeligt – nævnt et bredt udsnit af de mange kvinder, som ville og turde og ikke kunne lade med at gå imod den tids opfattelse af begrænsninger for kvinder. Mange kvinder gjorde sig gældende i erhverv, der lå i forlængelse af kvindernes gerning i hjemmet, som lærerinder, sygeplejersker og i husholdningsbevægelsen. De findes naturligvis i stort antal i *Dansk Kvindebiografisk Leksikon*, som en konsekvens af deres virke og den betydning, det havde for samfundet, men også fordi der har været forsket flittigt i den periode.

Det er oplagt at sætte behandlingen af 1970'ernes og 1980'ernes kvindebevægelse op imod den langt mere fyldige repræsentation, som deltagere i kvindebevægelsen omkring det forrige århundredeskifte har fået. Der endnu kun få forskere, som har arbejdet med den nyere kvindebevægelse, den der var båret af kampen for at erobre både det offentlige rum og at ændre de hjemlige rum; tiden for rødstrømper, lesbisk bevægelse, kvindehuse, kvindelejr og krisecentre. Det var karakteristisk for disse bevægelser, at de ikke ville være hierarkiske, de ville ikke have officielle ledere. Der er altså ikke så mange kendte navne, der kan forbindes med disse bevægelser, og det betyder, at i de biografier, hvor engagement i bl.a. Rødstrømpebevægelsen nævnes, kædes det sammen med senere fremragende bedrifter, mens andre kvinder, som lagde stor energi i 1970'ernes og 1980'ernes bevægelser, men som ikke har fået en forskningsmæssig eller kunstnerisk karriere, ikke er med i leksikonet. Et andet underbelyst tema fra vores egen tid er kvinder med en anden etnisk baggrund i Danmark. Hvor er de kvinder med anden etnisk baggrund, der stiller op til politiske poster eller argumenterer for kvinders rettigheder i sammenhæng med etnisk baggrund, henne?

Elektroniske søgemuligheder savnes

Dansk Kvindebiografisk Leksikon har til hensigt at fortælle danske kvinders historie gennem det store udvalg af biografier. Det lykkes også i vid udstrækning, en tværlæsning af leksikonet giver en god fornemmelse for, hvor det har været nødvendigt at gå nye veje, og for hvilke omkostninger og glæder det har beredt de kvinder, som gik nye veje.

Dansk Kvindebiografisk Leksikon består af fire bind, nemlig tre leksikonbind samt et fjerde bind med titlen *Alle tiders danske kvinder*. Dette bind giver et indblik i de historier, som leksikonet også kan fortælle, udover historierne om de mange kvinder. Heri findes nemlig en række temaartikler, som tager fat på en række vigtige områder, hvor kvinder har gjort en indsats over en længere periode. Der er både en kort tekst om emnet og lister over kvinder inden for forskellige områder som husholdningsbevægelsen, kvindelige forskere, de første danske skuespillerinder, kvindelige rektorer – og danske dronninger. Der findes f.eks. en liste over kvindelige rektorer i 100 år, fra Nathalie Zahle, der blev rektor i 1877 til Eva Nielsen som blev rektor ved Aabenraa Gymnasium og HF i 1975. Listen tæller 35 kvinder, og det angives, at 27 af disse er optaget i *Dansk Kvindebiografisk Leksikon*, mens kun 11 er optaget i *Dansk Biografisk Leksikon*.

Med dette bind får man en fornemmelse af, hvad *Dansk Kvindebiografisk Leksikon* også kan bruges til. Nemlig at fortælle rektorernes historie, skuespillerindernes historie, de kvindelige politikeres historie. De mange biografiske oplysninger tegner hver for sig hele billeder af enkelte kvinder, men tilsammen kunne de besvare mange andre spørgsmål.

Det må varmt anbefales, at der skaffes mulighed for at gøre oplysningerne i *Dansk Kvindebiografisk Leksikon* elektronisk søgbare. Tænk, hvis man kunne slå op, hvilke kvinder der har haft tilknytning til en bestemt by eller egn. Hvis man kunne finde alle kvinder indenfor bestemte fag. Hvis man kunne finde alle kvinder født i bestemte år. Alle kvinder med børn – eller uden. Eller hvad man nu kunne finde på at søge på i en elektronisk version af *Dansk Kvindebiografisk Leksikon*.

Synliggørelse og værdighed

Dansk Kvindebiografisk Leksikon indfrier i høj grad 1970'ernes og 1980'ernes program for kvindehistorie, nemlig synliggørelse og værdighed. I 1980'erne talte vi om to positioner for kvindehistorie: elendighedshistorie eller værdighedshistorie. Historie om kvinder som ofre for vanskelige vilkår, undertrykkelse, manglende muligheder og regelrette forbud. Eller historie om kvinders værdighed, blik for hvilke vanskeligheder der skulle overvindes, hvilke der kunne overvindes og hvilke man måtte se at komme udenom,

forståelse for at også små skridt kunne være store sejre. Sådanne historier er der mange af i *Dansk Kvindebiografisk Leksikon*.

Det virker rigtigt, når der i mange biografier er lagt vægt på de samfundsmæssige forudsætninger for kvindernes muligheder for at gøre sig gældende i samfundet. For hvad er det egentligt, som binder alle disse mennesker sammen? Kønnen – og de særlige vilkår som kønnen har givet! Med *Dansk Kvindebiografisk Leksikon* må det blive sådan, at ikke blot kan vi her finde oplysninger om en lang række kvinder, som har haft væsentlig indflydelse på samfundet, men vi vil også blive gjort opmærksom på de særlige vilkår, de havde som kvinder i deres tid. Man må så håbe, at det vil afspejle sig i fremtidig forskning, der omtaler disse kvinder.

I disse år er forskningen drejet mod *queer-theory*, der snarere fokuserer på »det normale« og »det anderledes« end på, hvad vi længe troede var faste kategorier som køn – det har jo vist sig, at køn ikke er en uforanderlig eller indiskutabel størrelse. Også komparative studier er i disse år med til at forandre forskningen, det nationale kan diskuteres, vores danske erfaringer ikke bare kan, men bør holdes sammen med erfaringer fra andre lande – og andre kulturkredse.

Alligevel er der altså udkommet et monumentalt værk, der bygger på »gamle« værdier som synliggørelse og værdighedshistorie, og hvor udvælgelsesprincippet er det danske. Og ikke mindst fordi det har været så længe savnet, skal være højst velkomment! Med *Dansk Kvindebiografisk Leksikon* har vi endelig fået et opslagsværk, som må udrydde de dårlige undskyldninger for ikke at inddrage kvinder i stort set enhver historisk fremstilling.

Dansk Kvindebiografisk Leksikon er et monument over dansk kvindeforskning gennem de seneste årtier. Og først og fremmest er det fortættet viden om kvinderne, deres liv og gerning!

Else Hansen

Tomas Germundsson og Peter Schlyter (red.): Sveriges Nationalatlas. Atlas över Skåne, Uppsala 1999, 184 s., 390 sv. kr. Oplysninger om serien og bestillinger kan ske på www.sna.se.

De kan, de svenskere! Sveriges Nationalatlas, som er udgivet i de seneste år, består af 17 bind over temaer som kort, befolkning, kulturlandskab og bebyggelse, planter og dyr, industri og service, infrastruktur, hav og kyst m.m. Der er yderligere et ikke-planlagt bind på vej om sundhed og sygdom. Desuden er der kommet spin-off i form af regionale bind, det første er selvfølgelig om Skåne. Der er nu også sat ressourcer af til

det. Projektet fik en snes millioner godt nok devaluerede svenske kroner i tilskud, endvidere er der senere kommet midler ind fra fonde og gennem salg. De førende svenske kort- og forskningsinstitutioner som Lantmåteriverket og universiteterne er gået ind som tovholdere til bindene.

Når vi ser på den danske produktion, ser den mager ud ved siden af. Det Kongelige Danske Geografiske Selskab har udgivet to serier i gruppen *Atlas over Danmark*. Det er blevet til en halv snes bind i løbet af det sidste halve århundrede. Disse er enten stærkt tematiske som *Befolkningen*, *Danske byers vækst* og *Den danske Jordklassificering* eller topografiske atlas over Danmark, Færøerne eller Grønland. Hvis man til sammenligning ser på de sidste, er de til dels uegale i indholdet, men gennemgående snævre end det skånske i emnevalget. De er også bygget op på en anden måde, idet de ikke er bredt beskrivende i tilgangen, men bygger hovedteksten op omkring en serie af studier af enkelte kortudsnit. Indirekte, hvis man er vidende nok, er det muligt delvis at syntetisere stoffet, men da hvert udsnit både rummer natur- og kulturgeografiske aspekter, bliver det svært både for forfatteren og læseren at opnå det store overblik. Emnevalget i serierne synes overordnet præget af, hvorvidt der er en person, der kan skrive om et tema – ikke ud fra temaets væsentlighed. Enkeltstående kan værkerne dog have stor værdi.

Hvis man betragter den implicitte målgruppe, er der også en forskel. Den danske serie forudsætter et overblik over faget geografi, som man normalt først vil have efter studentereksamen og måske endda dele af et universitetsstudium. Den svenske synes beregnet til brug i gymnasiet, nogle dele endda tidligere. Enkelte afsnit har endog leksikalsk karakter. Hvis noget går igennem værket, er det trods de mange bidragsydere en opnået helhed.

Atlas över Skåne er i tre dele: »Skånes natur«, »Menneskets landskab« og »Dagens Skåne«. De to første afsnit lægger naturligt op til det tredje og er forudsætning for argumentationen i dette. Der er desuden ekskurer forinden og undervejs – disse er i høj grad nationale. Titlen på den første antyder dette: Skåne – et grænseland med egen identitet. Senere kommer indslag om Skånes historie ikke alene ud fra bebyggelsesudviklingen, men også Svenskekrigene, og om sprog og stednavne. Endelig kommer en lidt påklistret afhandling om Skånes fremtid skrevet af en journalist.

»Skånes natur« (44 s.) har igen temaerne Bjerg og jord, Klima, søer og vandløb og Planter og dyr. Som på mange andre områder går der en linje fra nordvest mod sydøst (fra ca. Kullen til Simrishamn), som deler Skåne i to. Den nordøstlige del svarer geologisk til det øvrige Sveri-

ge, det baltiske urbjergsskjold, mens den sydvestlige del svarer til den sjællandske. Imellem disse løber en bred tektonisk zone, Tornquist-zonen, som vi på Sjælland sommetider mærker til. Selve jordbunden er som den danske præget af istiden, men også her med den forskel, at den sydvestlige halvdel har moræneler med bl.a. skiferler og kridt, mens den nordøstlige er gruset og stenet. Det har givet en god agerjord langs kysten et stykke ind i landet syd for Kullen om til Simrishamn, mens resten af Skåne hører til den ringeste tredjedel af Sveriges landbrugsområde.

I afsnittet om klima beskrives vindretninger, middeltemperaturer, vegetationsperiodens begyndelse og længde og nedbør. Der er meget store regionale forskelle, og der gives eksempler herpå. Vandsystemet med hovedafvandingsområder og grundvandsressourcerne er afbilledet. Jordbund og klima danner grundlaget for plantelivet, og her findes igen den skånske diagonal med brunjorder i sydvest og podsoler i nordøst. Der findes dog noget brunjord i den nordøstlige del, mens rene podsoler og store tørveområder findes omkring Örkelljunga mod nord. Dette sammenstilles meget smukt med udbredelseskort over forskellige arter af planter og træer. Inden for landbruget er der også tydelige sammenhænge med ager, skov og *våtmark*. De forskellige typer af eng, udmark og moser sammenholdes med forskellige plantearter. Tilsvarende sker med dyrelivet. Endelig gennemgås flora og fauna i vandløb og i hav. Dette afsnit er meget flot i sit approach. De enkelte afsnit og kort (der er gennemgående nogle enkelte kortformater over Skåne, så det er nemt at sammenligne) støtter hinanden meget fint, og der er en fin balance mellem helheder og detaljstudier.

I den historiske del »Menneskets landskab« (20 s.) er menneskets forhold til og påvirkning af landskabet det centrale. Indenfor arkæologien er store fund som Kongegraven i Kivik, helleristningerne og de mange runesten, disse sidste koncentreret mellem Trelleborg og Ystad. De tidlige middelalderlige bydannelser og sogneinddelinger perspektiveres ud fra den danske helhed, og kongsgårdskomplekset i Dalby er udgangspunkt for behandlingen af centralmagts rolle. Det middelalderlige landskab betragtes ud fra hovedgårdsintensiteten med særlig vægt på ærkesædets ejendomme. Man kan ikke komme uden om sildemarkedet i Skanør-Falsterbo og jernfremstillingen i Nordskåne.

Fra 1700 domineres beskrivelsen af Åke Campbells inddeling i skovbygder, risbygder og slettebygder samt af udskiftningen. Skovbygden mod nord og nordøst er karakteriseret ved salg af skovprodukter, indkøb af korn, mange enkeltgårde/små landsbyer og træbygninger. I slettebygden var det omvendt, og med bygninger i bindingsværk. Risbygden er et overgangsfæno-

men, som i øvrigt pænt følger delingslinjen, dog går den også op omkring Kristiansstad. Her var der hverken overskud af korn eller skovprodukter, man levede af at sælge dyr.

Udskiftningen er gennemgået med fine korteksempler (der findes matrikelkort tilbage til midten af 1600-tallet. I Sverige kan udskiftningsforløbet være meget kompliceret, der var nemlig flere faser. *Storskiftet* var normalt tidligt, i midten af 1700-tallet. Her sloges de mange lodder, der lignede det samtidige danske system, sammen til færre (en halvering eller mere), men man lå stadig i dyrkningsfællesskab. Senere, nogenlunde samtidig med Danmark, foretoges »laga skifte« eller »enskifte«. I begge tilfælde fik brugeren nu råderet over jorden, men i det første tilfælde kunne en gård have adskillige lodder afspejlende ressourcebehovet, mens i det sidste havde en gård kun én lod. Der er også plads til en gennemgang af et gods' landskabsudnyttelse 1760 og 1914.

Den næste periode kaldes jernbaneanepoken – et godt udtryk for at jernbanerne i Skåne betød meget for råstofudnyttelsen og den lokale industri og dermed for byudviklingen. Den store vækst i byerne beskrives med eksempler fra udvalgte byer. Der er for en dansker den sjove observation, at der i middelalderbyerne er topografiske træk, som adskiller dem fra de øvrige svenske middelalderbyer, hvorimod de ligner de danske. Det hænger sammen med byggematerialet, som i høj grad var mursten/sten. Totalbrande var derfor usædvanlige i modsætning til nordsvenske byer. Efter en totalbrand i Nord-sverige var det almindeligt, at gadelinjerne blev ændret til gældende behov, mens de skånske byer beholdt deres middelalderlige uregelmæssige gadenet. Byafsnittet er ikke så sammenhængende, præget af enkeltstudier uden perspektivering. Landskabsgennemgangen sluttet karakteristisk af med fritidens landskab – hvor ligger sommerhusene, hvor er turistoplevelserne.

»Dagens Skåne« (60 s.) indeholder kapitlerne Befolkning og samfund, Erhvervsliv, Landskab og miljø og Perspektiv på Skånes fremtid. Befolkningen på 1 mill. er koncentreret i den sydvestlige del og langs kysten. Som på Sjælland har befolkningsvæksten været ujævnt fordelt både over tid og sted. I slutningen af 1970'erne dominerede stadig den grønne bølge, hvor bilen gav de store stigninger et stykke væk fra byerne. I første halvdel af 1980'erne var der tilbagegang i industrikommunerne mod nord, mens de nærmeste omegnskommuner omkring byerne voksede. Anden halvdel bød på vækst overalt, men igen mest i de yderste forstadskommuner. Både de store og mellemstore byer voksede, hvilket hang sammen med en kombination af fødselsoverskud og indflytning. Indvandrerne var med til at give grundlag både for fødselsover-

skuddet og indflytningsoverskuddet. I lidt andet perspektiv kan det siges, at 1950-56 forsvinder småbyerne, mens de største byer vokser. 1965-1980 blev de store byer mindre, idet befolkningen flytter ud i forstæder og pendlerbyer længe væk. 1980-95 vokser bykerne mere end forstæderne. I alle tilfælde vokser den sydvestlige mere end den nordøstlige. I senere afsnit ses på fænomener i sammenhæng hermed: alderspyramider, omsorg og service med gennemgang af kommunale skattesatser og udgifter. Endelig ses på uddannelsessektoren.

Erhvervslivet betragtes med et specielt berebsapparat, som inddeler industrien i fem kategorier: F-, K-, C-, A- og S-sektoren. F-sektoren er forsknings- og udviklingsintensiv (elektronik, lægemidler, fly), K-sektoren er kundskabsintensiv (husholdningsmaskiner, biler, bearbejdningsmaskiner), C-sektoren er kapitalintensiv (nogle typer af levnedsmiddelindustri, skovværksindustri, metalindustri), A-sektoren er arbejdsintensiv (andre af de samme typer, plast og glasindustri) og endelig S-sektoren, som er karakteriseret ved ikke at være udsat for international konkurrence eller som afsætter sine produkter på et lokalt marked (et lokalt dagblad). For Skåne har F-sektoren ikke betydning så meget, men er nu under stærk vækst, mens K-sektoren er under stærk afvikling, C-sektoren er meget lille. A-sektoren har med firmaer som Tetra, Brio og lignende været meget stærk, men ser en hård konkurrence i møde. S-sektoren har traditionelt også været stærk i Skåne, men må ligeledes imødesee en omstilling. Arbejdsløsheden er tilsvarende noget højere i Skåne end i det øvrige Sverige.

Jordbruget gennemgås produkt for produkt, og som i Danmark er der sket en kraftig koncentring af gårdene. Produkterne kædes sammen med levnedsmiddelindustrien. Endelig gennemgås trafikmønstrene, og særskilt beskrives industriens udenlandskontakter, hvor København og området Amsterdam-Frankfurt-Paris-London er meget dominerende. Profilen adskiller sig ikke meget fra det øvrige Sveriges.

Afsnittet om landskab og miljø ser på Skånes kulturmiljøer, som ligger tæt i den sydvestlige halvdel. Det går over i spørgsmålet, om den gode landbrugsjord er tilstrækkelig med alle de krav, som behov for boliger, veje, rekreative områder m.m., stiller. I Sverige gøres mere ud af bevarelse af eng- og overdrevsarealer med særlige ordninger bl.a. for våde enge uden gødskning, og der gives en samlet oversigt for disse samt for foreningstyperne som sådan. Dette afsnit er noget vekslende i indhold og kvalitet.

Til sidst følger et mere essay-præget afsnit om fremtiden og broen. Bliver det en økonomisk forbedring plus dansk øl minus snobbede stockholmere? Vil det skævvride Skåne endnu mere?

Som nævnt er her tale om et på mange punk-

ter homogent værk. Noget savnes, og noget kunne gøres bedre. Det må være muligt at beskrive de skånske herregårde bedre end ved at vise et turistkort fra 1950'erne. Hvad læseren bør lægge mærke til, er den omsorg, der er gjort for layout og kartografi. Kortene er klare og let sammenlignelige. Overlay er brugt med omtanke. Der er tænkt på ikke at overfylde kort og grafer med variable, så de bliver svært tolkelige. Kun enkelte gange kikker det; min rædsel er et kort over pendlingen, som både er uforståeligt og utroligt grimt. Men der er så også brugt ressourcer og omtanke ved fremstillingen. Måtte et lignende værk også times Danmark.

Peter Korsgaard

Tine Damsholt: Fædrelandskærlighed og borgerdyd. Patriotisk diskurs og militære reformer i Danmark i sidste del af 1700-tallet, Museum Tusulanums Forlag, København 2000, 369 s., 278 kr.

Etnologen Tine Damsholts bog om fædrelandskærlighed og patriotisme har som formål at give en analyse af det 18. århundredes patriotiske diskurs. Men der er ikke tale om en hvilken som helst analyse, men derimod om en analyse med et klart teoretisk udgangspunkt og med et lige så klart teoretisk sigte. Grundlæggende handler det nemlig om, så vidt jeg kan skønne, at knæsette det gamle folkekulturfag etnologis nye Foucaultske, Althusserske og Højrupske begrebsapparat (f.eks. diskurs, interpellation og statsformer). De nævnte forskeres teorier og begreber står nemlig helt centralt hos Tine Damsholt, eftersom bogens hele opbygning og argumentationsform nærmest slavisk »abonnerer« på disse teoretikers idéer og analysestrategier. Det er i lyset heraf således ret naturligt, at bogen indledes med et meget langt afsnit, hvori de teoretiske forudsætninger for forfatterens argumentation ridses op. Til gengæld må afsnittet forekomme noget overflødigt for den læser, der ikke har gjort sig klart, at der her ikke kun er tale om en historisk afhandling om et specifikt historisk emne, men også om et implicit partsindlæg i en verserende disput om, hvilken retning den moderne danske etnologi skal tage. Og – ikke mindst – hvilken form for forskning, denne nye etnologi skal praktisere. Men derom senere. Først noget om bogens tema.

Patriotisme var et udbredt fænomen blandt intellektuelle og dannede borgere i det sene 1700-tal og gik i korthed ud på, at enhver undersåt i riget burde tilsidesætte egne interesser og i stedet gøre sit yderste for at gavne staten – almenvellet. Patriotisme bør ikke forveksles med nationalisme, som man normalt forstår dette be-

greb, eftersom patriotismens loyalitet ikke lå i solidariteten med »folket«, men i lydighed og kærlighed til majestæten, hans riger og lande. Patriotismen var således først og fremmest vertikal, mens nationalismen snarere er horisontal – loyalitet mod det noget diffuse begreb »folket« og den dermed hørende forestilling om et etnisk fællesskab blandt dette folk.

Til gengæld for den overvættede folkelige kærlighed skulle majestæten på sin side sørge for, at alle undersåtter var lykkelige og tilfredse og det gjorde han bedst ved, at lytte til den offentlige opinion, som han burde tage til efterretning. Meget tyder da også på, at den enevældige kongemagt fra og med 1760'erne i stigende grad tog idealet til efterretning og forsøgte at manøvrere sig helskindet ud af den gamle religiøst begrundede absolutisme til fordel for en mere sekulariseret opfattelse af denne styreform: Nemlig forestillingen om en social kontrakt mellem folk og regent, hvorefter regentens pligt var at gavne folket, mens folket til gengæld herfor var lydigt mod regenten. Underforstået i denne forestilling lå det, at folket principielt havde en form for ret til at afsætte regenten, hvis denne ikke opfyldte sin del af kontrakten. Det blev dog aldrig sagt eksplicit. Det ville ganske enkelt have været alt for risikabelt. Enevælden synes selv stiltiende at have accepteret denne fortolkning af sin legitimitet og »kongen« lyttede i stigende grad til den offentlige mening. Det er et fænomen, der siden den norske historiker Jens Arup Seips artikel herom i (Norsk) *Historisk Tidsskrift* fra 1959, er blevet kaldt »den opini-
onsstyrede enevælde«.

Patriotismen tog livtag med det da herskende stands- og rangsamfunds sociale opdelinger og uligheder. I den patriotiske retorik var alle undersåtter nemlig lige over for fædrelandet, og alle havde derfor også pligt til at beskytte det og arbejde for dets vel. I den patriotiske tankegang burde alle undersåtterne være juridisk ligestillede, hvilket var i klar modstrid med den ældre tids forestillinger om de enkelte stænders særskilte pligter, privilegier og rettigheder. For patriotiske skribenter som J.S. Sneedorff og Tyge Rothe var befolkningen først og fremmest borgere og undersåtter i kongens riger og lande, og først derefter var de adelsmænd, købmænd, bønder osv. I det gamle standssamfund havde forholdet været det diametralt modsatte. Her tilhørte man først og fremmest en bestemt stand og hvilken konges rige, man var undersåt i, kunne sikkert være ligegyldigt for de fleste.

Patrioterne dyrkede heller ikke forestillingen om det nationale, således som den senere nationalisme gjorde. For patrioterne var det væsentligste kriterium, at man levede og virkede i landet, ikke hvilken nation man tilhørte. Man kunne således udmærket være født tysk, engelsk osv. og alligevel være en god dansk patriot. Det

afgørende var ikke fødestedskriteriet, men personens iver for at gøre vel for det land og rige, han havde valgt at slå sig ned i.

Det er imidlertid ikke patriotismen som sådan, Tine Damsholt ønsker at undersøge i det foreliggende værk. Det er derimod den patriotiske diskurs, hvilket vil sige den måde, hvorpå man talte om fænomenet: Hvad betød patriotisme for de mennesker, der tog ordet i deres mund eller nedskrev det på papir? Var der flere forskellige former for patriotisme, og hvilken definition var den mest fremherskende? Metoden er inspireret af den franske idehistoriker Michel Foucaults nu herostratisk berømte diskursanalyse og denne analyseforms centrale begreber om »diskursive blikke«, »diskursive formationer« og »diskursive regimer« mv. Alt sammen noget, der for en udenforstående kan virke en anelse abstrakt, men som, anvendt på en behersket måde, kan føre til væsentlige erkendelser på sit felt.

Ifølge Tine Damsholt var den danske patriotisme tæt knyttet til de store militære reformer, der fandt sted i samme periode med den store militærforordning fra 1788 som den mest kendte. Ved militærreformen fra 1788 løstes det berygtede stavnsbånd, som siden 1733 havde hvilet på de danske bønderkarle og som formelt skulle sikre, at godsejerne kunne stille de karle til landmilitsern, de var forpligtede til. Fra og med 1788 forsvandt denne pligt fra godsejernes skuldre og værnepligten blev i stedet en personlig pligt, der skulle hvile på den enkelte bonde. En af baggrundene for denne militærordning var, hævder Damsholt, det ideal om alle borgers pligt til at værne fædrelandet, som i sidste halvdel af 1700-tallet blev mere og mere fremtrædende i den offentlige debat, og som altså endte med, at militærudskrivningen endegyldigt fjernedes fra godsejernes myndighed i 1788. Argumentet kan forekomme en anelse besynderligt så længe, det fortsat kun var landets bondestand, der var pålagt værnepligt!

Undersøgelsen koncentrerer sig om en analyse af en række militære tidsskrifter, som gennemgås med henblik på dels at skildre den patriotiske diskurs og dels at se, hvilken form for militær ånd og disciplin, patrioterne ønskede sig af det nye militær. Opmærksomheden på de militære tidsskrifter kan man som sådan ikke indvende noget imod, blot kunne man ønske, at hun havde været knap så ensidig, og f.eks. også inddraget J.S. Sneedorffs banebrydende ugeskrift *Den patriotiske Tilskuer*, der om noget var hovedorganet for de patriotiske tankers introduktion i den danske enevældige konglomeratstat. At den patriotiske retorik var tæt forbundet med forestillingen om et nationalt forsvar på tværs af stænder er ikke forkert, men den var langt mere end det: Den var i høj grad også et borgerligt ideologisk opgør med det aristokrati-

ske stands- og rangsamfunds hierarkiske tænkning og dette samfunds dyrkelse af aristokratiets og honnøret idealer.

Patriotismen var i et og alt en forløber for det nye borgerlige samfund, der for alvor så dagens lys efter Den franske Revolution, og den var ikke mindst med til selv at skabe den platform, hvorfra de borgerlige ideologer hentede deres mest effektive våben i kampen mod rang og aristokratisk æresdyrkelse. Spørgsmålet om rang og ære optog mange af de patriotiske skribenter, og det var netop den form for ære, som alene var bundet til titler, patrioterne ønskede at gøre op med. Man mente – på linie med den franske oplysningstænkter Montesquieu – at ære snarere skulle tillægges de personer, som gjorde noget nyttigt og gavnligt for staten, f.eks. bønder og købmænd. Ære skulle knyttes til driftighed, ikke til tomme titler og fornem livsstil. Denne væsentlige problematik får man imidlertid ikke noget indtryk af i Damsholts bog, og det skyldes jo nok den noget ensidige vinkling på det militære aspekt.

Den patriotiske diskurs har tidligere været behandlet af historikeren Ole Feldbæk, der ved flere lejligheder har skrevet om patriotisme og fædrelandskærlighed, men Tine Damsholt placerer sig i opposition til Feldbæk, idet hun hævder, at patriotismen ikke bør ses som en proto-nationalisme, således som Feldbæk, ifølge Damsholt, gør, men derimod som et selvstændigt fænomen, der ikke blot var en forløber for noget andet – i dette tilfælde den nationalisme, der fik en voldsom opblomstring i det 19. og 20. århundrede. Argumentationen på dette felt er dog, efter min mening, en smule søgt, så længe Feldbæk vel aldrig har argumenteret for, at den patriotiske diskurs ikke i sig selv indeholdt et særligt rationalt, men udelukkende bør betragtes som protonationalisme.

Det centrale i Tine Damsholts bog er dog ikke debatten med Feldbæk, men derimod den diskursive analyse af selve fænomenet patriotisme, som analyseres med udgangspunkt i tidens offentlige debatter. Jeg ville dog som sagt ønske, at hun havde inddraget et bredere kildemateriale end de få tidsskrifter, hun benytter. Ifølge Foucaults egne udsagn om diskursformationer står det i hvert fald klart, at Tine Damsholt på grundlag af så sparsom empiri, aldrig kan have dækket hele det diskursive felt, som trods alt er analysemådens hovedsag. Hun har højst afdækket et lille hjørne.

Det er mig desuden en gåde, hvordan hun kan komme uden om Montesquieu, hvis banebrydende værk *Om lovenes Ånd* fra 1748 igangsatte hele den patriotiske diskurs, hun undersøger, og ligeledes hvordan hun kan undgå at gå i dybden med Montesquieus danske epigon J.S. Sneedorff og dennes egen epigon Andreas Schytte. Sneedorff nævnes *en passant* et sted, mens Schytte

slet ikke omtales. Det hænger muligvis sammen med, at forfatteren uforståeligt nok ikke har forsøgt at spore den patriotiske diskurs' oprindelse. Den patriotiske diskurs var jo på dansk grund i høj grad initieret af Jens Schelderup Sneedorff, der særligt promoverede patriotismens hovedsynspunkter i sit ovenfor nævnte tidsskrift. Også Erik Pontoppidan behandler i indledningen til sit *Danske Atlas* fra 1763 de patriotiske idealer, men heller ikke han er fremhævet i bogen.

Det er mærkeligt, at Tine Damsholt ikke forsøger at spore den patriotiske diskurs' udgangspunkt, eftersom Foucault selv altid var på jagt efter kontinuitet og/eller diskontinuitet i historien. Altså hvor der forekommer brud i noget, der ellers forekommer eftertiden at repræsentere en kontinuitet – og vice versa. For at spore brud og kontinuitet må man ifølge Foucault hele vejen rundt i det diskursive felt indtil man er nået dertil, hvor diskursen ikke peger ud over de allerede undersøgte diskurser. Derved har man lokaliseret en diskursiv formation, som igen skal analyseres sammen med andre diskursive formationer.

Nu vil jeg ikke her give en længere indføring i Foucaults diskursanalyse, men blot påpege, at Tine Damsholt ikke »overholder« de retningslinier for diskursanalyse, som Foucault udstak. Nu behøver man jo ikke at følge en stor »mester« slavisk (der findes også andre former for diskursanalyse), men det forekommer netop som om, at det faktisk er dette Tine Damsholt ønsker at gøre. Og derfor er det kritisabelt, at hun ikke forsøger at lokalisere hele den diskursive formation, som begrebet patriotisme indgik i, men i stedet lader sig nøje med at springe lidt hid og did. Det er da også her, at en af bogens afgørende svagheder ligger: Tine Damsholt »dumper« (om man så må sige) ind midt i diskursen og giver en analyse af den på et givet tidspunkt, hvorefter hun atter »falder« ud af den uden at oplyse læseren om, hvornår den patriotiske diskurs ændres eller forsvinder.

En anden svaghed ligger i, at hun roder rundt i begreberne og tidens egen terminologi. F.eks. ser hun på s. 153 en modsætning mellem rangborgere og embedsmænd, hvilket er temmelig paradoksalt, så længe embedsmændene gerne var i rangen. På s. 165 modstiller hun adelige med borgerlige embedsmænd, selvom embedsmændene de facto var adelige, når de havde en rang. Det har historikeren Nils G. Bartholdy for længst påvist. Pointen med at slå ned på lige præcis spørgsmålet om adel, rang og borgerskab er, at det er min klare fornemmelse, at Tine Damsholt ikke rigtigt har forstået rangbegrebets komplekse betydning under enevælden og dels, at adelsbegrebet netop i 1700-tallet blev undermineret af rangpersonernes sociale stræben – og disse rangpersoner var ofte embedsmænd og der-

med ikke borgere i den betydning af ordet, som det anvendtes af de fleste i 1700-tallet. Man kan derfor ikke opstille rangborgere og embedsmænd som to modsætninger. De var langt hen ad vejen to alen af samme stykke.

Men lad nu det ligge. Bogen kan alligevel betragtes som en nyttig introduktion til et komplekst emne, selvom den ikke er en grundig analyse heraf. Dertil kommer, at bogen er for upræcis i sine definitioner og forfatteren for usikker på tidens egen terminologi og sociale hierarkisering til, at den kan stå alene. Desuden får man – som nævnt – ikke som læser nogen forklaring på patriotismens opståen eller dens forsvinden over i klassisk nationalisme. Som læser må man desuden stille sig selv det spørgsmål: Hvad er egentlig forfatterens ærinde? Umiddelbart burde svaret lyde, at det drejer sig om en analyse af den patriotiske diskurs, men på den anden side føres analysen ikke igennem, og vi kommer egentlig ingen nye steder hen. Problemet består efter min mening i, at bogen ikke så meget er en historisk redegørelse for den patriotiske diskurs som fænomen, som den er en eksempelsamling, hvis formål er at påvise en række forskellige teoretiske modellens fortræffelighed: Nemlig Thomas Højrup's og Louis Althusser's stats- og interpellationsanalyser og Michel Foucault's diskursanalyse. I praksis er det disse forskere og deres teorier, der står i centrum for afhandlingen, ikke det historiske fænomen patriotisme.

Bogen er desuden præget af en vis ujævnhed. Det gælder særligt det lange indledende teoretiske afsnit, som er ganske overflødigt i forhold til en forståelse af patriotismen, men som til gengæld er uomgængeligt, hvis bogens »skjulte dagsorden«, som jeg antager, er en påvisning af de førnævnte teoriers fortræffelighed. Det næsten »RUC'ske« teori-afsnit kan måske have sin berettigelse i en universitetsopgave, men ikke i en videnskabelig udgivelse om dansk patriotisme. Årsagen til dette lange afsnits eksistens skal da også nok søges i den omstændighed, at bogen er en om- og viderebearbejdet udgave af forfatterens ph.d.-afhandling fra midten af 1990'erne, og det er desværre ikke lykkedes hende at udviske afhandlingens karakter af at være en »opgave«. Foruden det just nævnte teori-afsnit drejer det sig om dele af teksten, hvor der ofte henvises til, hvad denne eller hin forsker måtte mene om det emne, forfatteren behandler. At henviser til andre forskeres meninger er der ikke noget galt i, men det kommer i denne bog ofte til at virke noget påklistret. Referencerne til Foucault, Højrup osv. falder ikke naturligt i sammenhængen, men bliver usmidigt bragt i spil forskellige steder i teksten. Det er netop det, der gør, at disse teoretikere og deres teorier – ikke patriotismen – kommer til at fremstå som afhandlingens egentlige hovedærinde.

Man kan mene om denne fremgangsmåde hvad man vil, men det betyder, at afhandlingen som historisk afhandling ikke slår til. Der er alt for mange uløste spørgsmål tilbage. Spørgsmål, der muligvis ikke har relevans for at bekræfte fortræffeligheden af Foucaults, Højrup's og Althussers teser, men som bestemt har relevans, når det drejer sig om patriotismen som fænomen. Til gengæld bliver man klar over, at de ovennævnte teoretikers analytiske modelbygninger kan bruges til at analysere fænomenet patriotisme. Hvad vi så end kan bruge det til! Patriotismens egen historie og dens mange forskellige facetter mangler fortsat at blive skrevet.

Peter Henningsen

Peter Korsgaard, Inge Seiergaard og Johannes Pedersen: Jernløse under forvandling – set gennem billeder 1880-1950, Forlaget Vommevad og Lokalhistorisk Forening for Jernløse Kommune, Jernløse 2000, 96 s., 100 kr.

En populær genre inden for lokalhistorien er postkortbøgerne *X kommune før og nu* eller *X i gamle dage*, hvor der bringes billeder sogn for sogn, landsby for landsby. I Jernløse Lokalhistoriske Forening syd for Holbæk har man imidlertid valgt en anden (og mere frugtbar) fremgangsmåde, idet man har samlet billederne efter emne, således at billederne er med til at fortælle kommunens historie fra slutningen af 1800-tallet og frem til 1950. Bogen, der dækker sognene Kvanløse, Nr. Jernløse, Sdr. Jernløse, Søndersted, Søstrup og Undløse, indledes med en »Oversigt«, der opridser hovedlinjerne i kommunens udvikling gennem de sidste 200 år med vægt på perioden efter 1880. Derefter følger temaerne: »Bygningerne«; »Produktion og handel«; »Service, kommunikation m.m.«; »Det offentlige liv« og »Opvågnen – fritidsliv«. Hvert tema har en kort introduktion, hvor der gøres rede for udviklingen i perioden. Disse hovedtræk følges op af billederne, der både giver de traditionelle oplysninger om gårdens/husets historie og ejere, men netop også belyser udviklingen. Således kan man i afsnittet »Produktion og handel« følger periodens omvæltninger inden for landbruget: omlægningen fra vegetabilsk til animalsk produktion og mejeriernes indtog. Ligeledes industrialiseringen, der i Jernløse sker i form af teglværker, et mindre i Undløse og det store, landskendte Knabstrup Teglværk, der hurtigt blev egnens største arbejdsplads. Afsnittet »Bygningerne« skildrer glimrende den udvikling i landbrugets huse, der fandt sted i perio-

den, hvor de gamle firlængede stråtækte gårde afløstes af grundmurede bygninger med skifer-tag og med et i forhold til avlsbygningerne fritstående stuehus. Endelig er de to sidste afsnit »Det offentlige liv« og »Opvågnen – fritidsliv« med til at dokumentere den politiske og åndelige udvikling i datidens landbosamfund, hvor bonden frigjorde sig fra de gamle bånd til statsmagten. Der oprettedes frikirker, friskoler, missionshuse, ligesom Undløse fik sin højskole.

Anmelderens yndlingsfotos er billedet fra 1918 af teglværksejer Valdemar Andersens moderne stue, der er placeret over for et nogenlunde samtidigt foto af tømrer J.P. Christensens mere gammeldags bondestue med mange billeder på væggen, bl.a. det kendte tryk af Frederik 6. og Frederik 7. med påskriften: »Mildelig løste han bondens bånd« (s. 82-83).

Jernløse under forvandling er som nævnt et frugtbart og glimrende bidrag til fornyelse af de traditionelle lokalhistoriske billedbøger. Bogen fremtræder – takket være rundhåndet støtte fra Jernløse Kommune – i et dejligt og læseværdigt layout.

Christian Larsen

Bent Bang Larsen: Saltlandet. Kulturlandskabets historie i Sæby Kommune, Sæby Museum, Sæby, 2000, 271 s., 295 kr.

Det er en særdeles flot udstyret bog, Bent Bang Larsen, der er leder af Sæby Museum og uddannet middelalderarkæolog, her forelægger både det lokalhistorisk interesserede og det alment historieinteresserede publikum. Bogen rummer mange fremragende gamle fotografier fra Sæbyegnen, Sæby Købstad og Østvendssyssel og en del udmærkede nutidige farvefotografier. Anledningen oplyses på bindets bagside at være 30-året for kommunesammenlægningen og en række byjubilæer i de seneste år. Det er bogens ambition at være noget mere end en traditionel lokalhistorisk sogne- og egnsbeskrivelse eller byhistorie. En nyere byhistorie forligger da også for Sæby Købstads vedkommende i 2-bindsværket *En by ved havet* fra 1970 forfattet af Poul G. Ørberg og Ejnar Jakobsen. Bent Bang Larsen vil skildre kulturlandskabets udvikling i Sæby storkommune nærmest fra jægerstenalderen til vore dage. Målet er at skildre, hvordan menneskene har præget landskabet, kultiveret det, så det har taget form – og hvordan kulturlandskabet også har sat sit præg på landbruget og andre landlige erhverv samt på bykulturen. Bent Bang Larsen er gået til opgaven med et stort fond af viden om og materiale til emnet. Den lokalhistorisk interesserede kan ikke ønske noget bedre

værk at søge besked i. Bindets bagside oplyser da også igen, at målpublikum er de lokalhistorisk interesserede, de (lokale) offentlige myndigheder, der arbejder med land og by samt turister, der her skal kunne finde en sammenhæng i områdets landskab og dets kulturhistoriske levn.

Bogen er kronologisk og topografisk disponeret, men har også nogle tematiske afsnit. De indledende afsnit skildrer først landskabets karakter og siden oldtidens bosættelser og forudsætningerne for kulturlandskabets udvikling: Veje, kulturlandskabet og herreds- og birkeadministrationens tilblivelse. Middelalderens kirkegrundlæggelser og mange nye bosættelser behandles både sognevis inden for Sæby storkommune og tematisk, hvad kirker og klostre angår. Længere er afsnittet om det, Bent Bang Larsen kalder »En ny tids landskabsbillede«, der omhandler tiden fra senmiddelalderens godsændelser frem til andelstiden. Der er opdelt i en sogneinddelt beskrivelse af de små landbosamfund. Efter et kort blik på byggeskikken på landet vendes blikket mod de nye samfund, stationsbyerne. Da vægten ligger på bebyggelsesudviklingen, er andelssamfundet ikke så fremtrædende, som det kunne ventes i skildringen af et landbrugsdomineret samfund, der blomstrede op netop under den store andels- og stationsbyvækst. Men der gøres dog opmærksom på, at enkelte landsbyer blev til mejeribyer og dermed fik en ny karakter. Ligeledes introduceres begrebet vejby. Et eksempel, der forener de to begreber, er Syvsten ved Hjørring-Sæbyvejen. Mejeriet ved landevejen trak en bosættelsesproces med sig. Der kom brugs og købmand i 1890'erne, og en del håndværkere flyttede til, men så begunstige jernbanen snart andre byer som Hørby.

Det virker lettere forstyrrende på dispositionen, at forfatteren i afsnittet om en ny tids landskabsbillede gør de rene landkommuner og landbosamfund færdige og samtidig trækker tråde ind i 1900-tallet og helt frem til indvirkningen af den ene af det sidste årtis omdebatterede vendsysselske motorveje, Nr. Sundby-Frederikshavn-motorvejen. Derved bliver kronologien lidt flagrende og kommer ud af trit med afsnittets egentlige kronologiske og tematiske ramme. Bent Bang Larsen mener åbenbart, at han opnår størst strukturel stringens ved at afslutte de enkelte bosættelsesformer i de afsnit, der behandler disse bosættelsers opståen og blomstring, for at de ikke skal gribe ind som yderligere komplicerede elementer i de næste kapitler, der omhandler nyere bytyper. Næste afsnit behandler »de nye byer« (stationsbyer) og trækker også her trådene frem til nutiden, for at vie den sidste tredjedel af bogen til Sæbys udvikling. Med Sæby starter vi igen tilbage i 1400-tallet – for klosterkirken endog før, hvor byen først optræder som købstad og ender med aktu-

elle tendenser i byens byggeri. Byen voksede fra senmiddelalderen frem som søkøbstad med handel på Norge, men fik et alvorligt knæk med Svenskekrigene i 1657-60 og sank ned til noget nær landsbystatus i næsten to århundreder frem til midten af 1800-tallet. Således forsvandt de gamle 2-etageshuse i byen til fordel for lave 1-etages huse, der først blev afløst af fleretageshuse midt i 1800-tallet igen.

Forfatteren påviser i afsnittene om middelalderen og om det nye landskabsbillede det særegne i kulturlandskabets udvikling: Den skarpe jord har begunstiget en særlig vægt på kvægbrug. Som det var karakteristisk for Vest- og Nørrejylland, har store dele af sognet, før som efter udskiftningerne, været præget af en stor andel enkeltgårde. Derfor var det først stationsbydannelserne, der gav væsentlige nye bydannelser, som adskilte sig fra de relativt få, små landsbyer. Den største og mest omfattende moderniseringsperiode blev uden tvivl andels- og stationsbytiden, der kom med jernbanen fra Nr. Sundby til Sæby, og det skete først fra sidst i 1890'erne og i de første årtier af 1900-tallet. Fire små landsbyer og hussamlinger voksede på få årtier til egentlige bysamfund: Hørby, Torslev, Dybvad og Præstbro. De fik stationer, mejerier, som regel et gæstgiveri eller hotel, enkelte mindre virksomheder. Kun Dybvad udviklede sig til en egentlig, omend lille, industriby med teglværk og andelssvineslagteri. Det beskrives i detaljer, hvordan disse nye byer, alt efter deres tilpasningsevne, efter jernbanernes nedlæggelse er gået frem eller stagneret. Byerne fik de traditionelle stationsbyhuse i murermesterstil i røde mursten. Tilflytterne kom fortrinsvis fra de omgivende landkommuner.

Bent Bang Larsen beskriver indgående driftssystemernes sammenhæng med den for store dele lidet frugtbare jord. De mange enestegårde bevirkede, at der opstod relativt få landsbyfællesskaber i Østvendsyssel. Derimod var der relativt mange hovedgårde – de fleste af ret beskeden størrelse. Det mener Bent Bang Larsen kan være en følge af, at det var let at sammenlægge enestegårde. Var jorden ikke meget velegnet til kornavl, kunne der til gengæld med godt resultat satses på studeopfostring og -salg til eksport. Egnens største hovedgård, Voergård, blev skabt af indtægterne fra studeopdræt.

Enestegårdene havde som regel deres parceller samlet. De opstod som øer i den ufrugtbare natur. Var de af en vis størrelse, forekom der ofte gårddele – helgårde blev til halvgårde. Driftsformen var græsmarksbrug uden tægter. De mange gårde var, ifølge forfatteren, ikke i fællesskab, og derfor var jorden ikke fordelt omhyggeligt på god og dårlig bonitet som på øerne. Der opereredes med indmarker med intensiv drift og udmarker med ekstensiv drift. Selv indmarkerne var præget af så skarp jord, at halvde-

len heraf normalt lå brak. En del hede forekom også – en del var opstået på gammel skovbund. Her kunne der kun holdes kvæg og får. Heden og anden skarp og ufrugtbar jord blev derfor benyttet som fælles overdrev, hvor landsbyernes hyrder drev kvæget ud. Sent i 1800-tallet begyndte en opdyrkningsproces anført af Hedeselskabet med mergling af den sure jord og større opdyrkningsninger.

Ind i mellem forekommer et afsnit om landbo-bygninger og i Sæbyafsnittet en del om Landsforeningen Bedre Byggeskikks virke. Bogen kommer således langt rundt, men har lidt vanskeligt ved at arbejde de arkitekturhistoriske elementer ind i beskrivelsen af kulturlandskabet og bydannelserne. Bent Bang Larsen har et klart sigte med de mange bebyggelsehistoriske og arkitekturhistoriske indslag teksten rummer. Det er at pointere, at de historiske betingelser i Sæby, bl.a. den langvarige stilstand købstaden faldt i efter svenskekrigene, har bevaret et unikt miljø med mange gamle huse. Nationalmuseets navnkundige inspektør Hugo Matthiessen gennemfotograferede i 1917 byen med byrådets støtte. Der udarbejdedes siden byplaner med særlige bevaringsbestemmelser og en endelig plan kom i 1950'erne. Men Bent Bang Larsen finder helheden truet af de seneste årtiers byggeri. Og så plæderer bogen også for, at byens nyere byggeri og egnens »nye« byer indeholder egenartede stilelementer, der er bevaringsværdige. Således fik Landsforeningen Bedre Byggeskik en særlig indflydelse i Sæby, hvorfra foreningens ledende ildsjæl, arkitekten Harald Nielsen stammede.

Sæby oplevede et stort fremskridt, efter at jernbanen til byen blev taget i brug i 1899. Her blev væksten kraftigst. Fra en landsbylignende fremtoning midt i 1800-tallet havde byen først i 1900-tallet fået et ægte købstadspræg. Den gamle middelalderlige gadeplan blev i 1860'erne brudt bl.a. af et torv. Industri var der måske ikke meget af. Dog ser vi et bryggeri og et jernstøberi vokse frem, ligesom der i 1851 blev grundlagt et kombineret farveri og uldspinderi. Men handelen blomstrede op, og Grønnegade blev lige så vigtig som den gamle hovedgade, Vestergade. Fiskeriet blev også et vigtigt erhverv for byen ved Kattegat og da ikke mindst efter, at jernbanen åbnede for hurtig afsætning af fangsterne. De lave byhuse langs hovedgaderne veg for 2-etages murstenshuse.

Forfatteren betegner byen som både købstad og stationsby, hvilket kan give lidt begrebsforvirring, da det dog var en gammel købstad, der fik en station og et stationskvarter. Selvom den nybyggede station gav anledning til at en ny bydel voksede frem, skete der ikke som ved mange stationsbydannelser i landområderne en opdeling i en ny og en gammel bydel. Bent Bang Larsen konstaterer, at stationskvarteret ikke adskiller sig synderligt fra oplandets stationsbyer,

men at det fungerede i tilknytning til den gamle by modsat de rene stationsbyer. Kvarteret rummede kun »begrænsede butikker eller værksteder«, hvormed forfatteren vel mener, at byens største butikker og værksteder forblev i bymidten. Altså blev byen ikke en stationsby eller »ny by« i dette begrebs traditionelle forstand, men den var en købstad, der fik et væsentligt vækst- incitament fra jernbanen.

Det kunne have været en fordel, hvis Bent Bang Larsen havde gjort mere ud af at analysere erhvervsudviklingen i byen og påvist erhvervsstrukturens sammensætning. Vi får en skildring af de nye kvarterers fremvækst og af gamle bydeles transformation, men forstår ikke rigtig, hvorfor de ændrer sig. Selvom hovedtemaet er kulturlandskabet i Østvendssyssel, gør Bent Bang Larsen kun lidt ud af samspillet mellem købstad og opland. Det ville også have været spændende at høre nogle enkelte tanker om Sæbys udvikling i forhold til den hurtigt ekspanderende nabo Frederikshavn og til det gamle administrative centrum Hjørring.

Bent Bang Larsen synes bevidst at have villet undgå en masse tunge facts og tabeller med befolkningsudvikling, erhvervsfordeling osv. Men det er et spørgsmål, om ikke fremstillingen ville have vundet i præcision ved en moderat brug af økonomisk og demografisk statistik. Skildringen af de enkelte landsby- og bysamfund synes at have forbillede i f.eks. Niels Peter Stillings og Peter Dragsbos funktionelle bybeskrivelser i Stationsbyprojektets publikationer, men begrænser sig ofte til en deskriptiv oprensning af huse og virksomheder og forklaringer på byernes morfologi. Man kunne godt på steder have ønsket sig en mere funktionel beskrivelse af disse småsamfund. Det skal dog siges, at en sådan beskrivelse lykkes ganske fint for »de nye samfund«. Desuden tages der hul på de forskellige bebyggelsestyper i de perioder, de blev skabt: landsbyerne og enestegårdene således i de tidlige afsnit, stationsbyerne i et særligt afsnit og historien føres så at sige up to date. Det bryder en rimelig kronologisk sammenhæng i bogen.

Det overlades i for høj grad til læseren selv at få samlet de mange brikker til det puslespil, der danner billedet af det Østvendssysselske kulturlandskabs udvikling i samspil med byudviklingen. Den største anke, der kan rejses mod bogen er, at den mangler en styrende problemstilling og en trinvis fortløbende analyse. Rundt om i bogen er der mange gode iagttagelser og kloge delkonklusioner ligesom periodeinddelingen i sig selv er fornuftig, men helheden samles ikke godt nok op. Det er uheldigt, når hensigten er, at læseren skal forstå sammenhængen i kulturlandskabet. Der mangler reelt også en afsluttende konklusion, og forfatteren har ikke haft ambition om at samle kulturlandskabets udvikling i en samlet tolkningsramme eller forklaringsmo-

del. Desuden følger Bent Bang Larsen sine særlige interesser i landskabsgeografien og arkitekturhistorien gennem bogen. Det lykkes ikke ganske at knytte disse to ender sammen. Sæbyafsnittet slutter godt nok med en klage over, at bymidten ændres, så dens gamle identitet er ved at forsvinde. Det fører Bent Bang Larsen til at udtrykke håb om, at hans bog kan hjælpe til at belyse lokalsamfundets udvikling og identitet, så denne nedbrydning kan forhindres. Men han synes ikke at markere helt klart, hvor skoen trykker.

De anførte kritiske bemærkninger kan lyde som en alvorlig kritik, men bogen skal alligevel have en solid anbefaling med på vejen. Bent Bang Larsen har samlet et omfattende og solidt materiale om en egn, en nuværende storkommune, og illustreret det på bedste vis med gode fotografier. Man lærer meget om Østvendssystems særlige udviklingsbetingelser og historie. Og så er der, som nævnt, alle disse gode billeder.

Steffen Elmer Jørgensen

Eigil Holm: Horsenseggen. Atlas – Natur – Miljø – Historie – Erhverv, Foreningen Horsens-Ren Fjord, Eigil Holms Forlag, Gedved, 2000, 232 s., 348 kr.

Lokal encyklopædi, planlægningsværktøj, lærebog for skoleungdommen i Horsens og Omegn? Mulighederne er mange med denne – på mange måder enestående – bog. Med udgangspunkt i et stærkt engagement i natur og miljø i og omkring Horsens Fjord har forfatteren søgt at samle alt relevant materiale – baggrundsmateriale om man vil – til en forståelse af det komplicerede samspil mellem fjorden og dens omgivelser (det omgivende landskab, Kattegat og fjordluften) samt sidst, men så sandelig ikke mindst, menneskenes påvirkninger af alt dette.

Opgaven kan synes umulig, og grundlæggende udelukker den holistiske betragtningssmåde egentlig afgrænsning til én fjord og dens omgivelser. Alene samspillet i form af vandudskiftningen mellem Kattegat og fjorden (behandlet s. 97f.) illustrerer den valgte afgrænsnings problem.

Når bogen alligevel er både vellykket og inspirerende hænger det sammen med kærligheden til emnet er vel afbalanceret med saglighed og bredde i stoffet. Hovedvægten ligger på alt det, der omgiver Horsens Fjord, herunder selvfølgelig Horsens, men også skove, åer og vandløb samt kirker, voldsteder, skanser, herregårde, møller, veje og jernbaner m.v. Hertil kommer så vor tids miljøpåvirkninger i form af jagt, havbrug, muslingefiskeri, landbrug, industri, lossepladser, spildevand, renseanlæg osv.

I sagens natur kan alle emner ikke være behandlet fyldestgørende, ligesom alle relationer ikke kan finde omtale og blive dokumenteret. F.eks. gives der over seks sider en smukt illustreret gennemgang af landbruget på Horsenseggen, hvor der med udgangspunkt i de lokale jordbundsforhold (baseret på kortværket *Jordklassificering i Danmark 1:50.000*), det lokale klima (som er præget af markante klimaforskelle) redegøres for bedriftsstørrelse (fleste omkr. 10 ha, gennemsnitsstørrelse i de 6 kommuner 34,1-42,1 ha), afgrødefordeling (dyrkning af vinterhvede og vårbyg er fremherskende), husdyrhold samt antallet af disse (maj 1998: 90) og placeringen af de økologiske brug (et af de få farvelagte kort i bogen, der er dårligt gengivet).

Hvad angår landbrugets miljøpåvirkning af fjorden finder man derimod på disse sider meget lidt. I en billedtekst til et af bogens mange fine luftfotografier hedder det: »Fritgående svin på mark nær Tebstrup. Der er sølepladser og hytter til svinene. Hvis der er for mange svin på arealet, roder de græsdekken op. Derved bliver der fare for forurening af jorden og vandet«. For ubefæstede sjæle kunne dette lede til den opfattelse, at svinefarme var at foretrække, hvilket bestemt er diskutabelt. Fair nok bringes dog også definitionen på en dyreenhed (DE), der for ikke-landbrugsdyr vel opfattes som svarende til »et dyr«. Sandheden er en ganske anden, idet (cit. s. 207): »DE = Dyreenhed. Det svarer til 6000 Foderenheder pr. år. Der går 3 søer med smågrise indtil 25 kg eller 30 slagtesvin på en dyreenhed«.

Tilsvarende gives der en god og illustrativ gennemgang af Horsensegnens industri fordelt på brancher uden deres påvirkning af miljøet, herunder fjorden berøres. Men måske er Horsenseggen sparet for den slags problemer? At det ikke er tilfældet bekræftes – indirekte – af bogens to sidste kapitler, der henholdsvis behandler Horsens Centralrenseanlæg og affaldsbehandlingen. Den opmærksomme læser vil da også på s. 100 finde en fig. 100B, der viser udledningen af fosfor og kvælstof til Horsens Fjord 1995 fordelt på kilder, ligesom der på samme side omtales til virksomheders ulovlige udledning af kromholdigt spildevand.

Årsagen til, at bogen finder omtale i nærværende tidsskrift er dog ikke disse betragtninger, men projektets værdi for studiet af kulturlandskabet og dets betydning for den gode lokalhistorie. Dels ved at behandle emner som vandløbene, skovene, borge, vandmøller, vejnettet og arkæologien på en tiltalende måde, om end de rent historiske oplysninger faktisk flere steder har en tilbager trukket position. Dels – og det er den egentlige pointe – ved den udstrakte anvendelse af kartografiske materiale (nyt, gammelt og specialtegnet), luftfotografier og fine, farvelagte tegninger og diagrammer der tilsammen fremstår som en forbilledligt, formidlende form.

Kendere af det hedengangne *Bygd* (Horst Meesenburg) genkender udformningen, men også i vort naboland har det stort anlagte udgivelsesprojekt *Sveriges Nationalatlas* (SNA) benyttet en lignende udformning (se f.eks. bindet *Atlas över Skåne*). Hvad enten man står i begreb med en lokalhistorisk udgivelse i form af en bog – eller en artikel – er der altså inspiration at hente. Se den – nyd den!

Tommy P. Christensen

Ove Hermansen: Danmarks fyrtårne og fyrskibe. Beskrivelse og historie fra 1560 til i dag, Billesø & Baltzer, København 2001, 208 s., 268 kr.

I 1994 bragte det arkitekturhistoriske tidsskrift *Architectura* en artikel om fyrtårne skrevet af den kendte kunsthistoriker Ejner Johansson. Hos Farvandsvæsenet i København var han faldet over en række gamle konstruktionstegninger af fyrtårne, der afslørede, at flere af 1700-tallets kendte arkitekter havde været involveret i fyrtårnsprojekter. Johansson følger i artiklen også fyrtårnene frem til nutiden, og han slutter af med følgende aktuelle kommentar: »Hvad der så skal ske med disse mastodonter, er der vist ingen der rigtig ved; man har været inde på at lade de slukkede fyr stå som en art museumsgenstande eller arkitekturmindesmærker, mange steder er de en væsentlig del af landskabets skønhed. Bare at rive dem ned, efterhånden som de slukkes, vil være meningsløst. Lidt overvejelse i tide kan nok være nyttig« (*Architectura* 16, 1994, s. 29).

Selvom Danmark i kraft af sin lange kystlinje hører til blandt de store fyrtårnsnationer, har fyrtårnene ikke indtaget nogen betydelig plads i danskernes bevidsthed, sådan som det f.eks. har været tilfældet i Tyskland, hvor *Leuchtturm*'et ikke mindst i DDR, blev et vigtigt symbol på udlængsel og frihed. Måske vil den danske ligegyldighed over for fyrtårnene ændre sig i fremtiden, i hvert fald er der nu kommet den første håndbog om emnet, og det er en god begyndelse, der hermed er gjort. Bogens forfatter, Ove Hermansen, har i en menneskealder været flyveleder i Københavns Lufthavn, men samtidig har han interesseret sig for fyrtårne og fyrskibe. I 2000 brugte han og hustruen sommerferien på at besøge 120 fyrtårne og 7 fhv. fyrskibe, og allerede den 22. maj 2001 lå en færdig bog klar hos forlaget Billesø & Baltzer.

I *Danmarks fyrtårne og fyrskibe* beskrives 160 fyrtårne og 7 fyrskibe, landsdel for landsdel, og selvom omtalen af de enkelte fyranlæg kan variere en del i omfang, rummer de næsten altid informationer om historie, beliggenhed, adgangsforhold og åbningstider. Desuden oplyses i en

særlig tekstboks om fyrenes fyrlistennummer, flammehøjde, fyrtype og fyrkarakter (blinktype). Endelig er der mindst ét farvefoto af hvert anlæg. Herudover finder man i bogen en kort fremstilling af fyr- og farvandsvæsenets historie og af fyrskibenes historie, en liste over fagudtryk samt en kommenteret litteraturliste. *Danmarks fyrtårne og fyrskibe* er således en bog, der helt lever op til det, man kan forvente af en gedigen håndbog. Det er også en smuk bog i et handy format, spækket med farvebilleder og skrevet i et godt og ligefremt sprog.

I afsnittet »Kan og skal de danske fyrtårne bevares?« tager Ove Hermansen tråden fra Ejner Johanssons artikel op, og han opfordrer landets lokalhistorikere og lokale politikere rundt omkring til holde øje med »deres« fyr, og gøre hvad de kan for at sikre dem i fremtiden. I dag er kun 12 fyrtårne fredede, men der foreligger nu fra Skov- og Naturstyrelsens side forslag om nyfredning af yderligere 10 fyr. Om dette kan man læse mere i styrelsens rapport *Danske Fyranlæg 1750-1950. Temagennemgang 2001*, der rummer bygningsbeskrivelser og billeder af 70 fyranlæg (Rapporten kan i øvrigt fås gratis hos Miljø- og Energiministeriet).

Med hele to publikationer i 2001 er der for alvor sat fokus på danske fyrtårne. Ove Hermansens håndbog viser, at der langs vore kyster ligger mange oplevelser og venter, men den antyder også, at fyr- og vagervæsenets lange historie er nok så interessant. F.eks. strejfer han den konflikt, der lå indbygget i selve væsenet som sådant, idet lodsene, der hørte under vagervæsenet, måtte se med blandede følelser på de nye fyr, der jo mindskede behovet for lodsning, og dermed truede dem på brødet. Hermansen nævner også kort, at den danske stat frem til Øresundstoldens ophævelse i 1857 havde en direkte interesse i, at de indre danske farvande henlå i mørke, således at fremmede skibe på deres rejser mellem Øster- og Nordsø holdt sig til de brede stræder, hvor sundtolden opkrævedes. Det danske fyr- og vagervæsenets historie er således ikke særlig heroisk, og mon ikke også dette har været med til at dæmpe danskernes begejstring for deres mange fyrtårne? Lad os håbe, at dette snart vil ændre sig.

Karl Peder Pedersen

Luise Skak-Nielsen: Tivoli og verden udenfor, udgivet af Tivoli, i kommission hos Høst & Søn, København 2000, 303 s., 348 kr.

I 1843 åbnede Georg Carstensens Sommer-Tivoli i København. Han ville levere behagelige forlystelser til en rimelig pris og samtidig støtte er-

hvervslivet. Resultatet blev den forlystelseshave, der nu mere end 150 år efter for længst er blevet en institution, kendt i ind- og udland. Der er skrevet meget om Tivoli, men mest causerende jubilæumsbøger uden systematisk udnyttelse af de rige samlinger, som er bevaret om Tivoli. I forbindelse med 150 års-jubilæet i 1993 åbnede Tivoli Museum i det såkaldte H.C. Andersen Slot på Rådhuspladsen, men der blev ikke udsendt jubilæumsbog i året. Gedigen tivolilitteratur kom der dog med Ida Haugsteds bog om arkitekten H.C. Stillings bygninger i den ældste have (*Tryllehaven Tivoli*, Museum Tusculanum 1993).

Det fagligt funderede værk om hele Tivoli frem til nutiden forelå først i 2000. Tivoli er udgiveren, men bogen er ikke tænkt som egentlig jubilæumsbog, og den løfter sig også højt over traditionelle lejlighedsbøger. Luise Skak-Nielsen har som etnolog og leder af det nu lukkede Tivoli Museum samt tidligere museumsinspektør ved Københavns Bymuseum godt kendskab til arkiver og billeder om Tivoli, og hun inddrager den nye faglitteratur om national identitet, underholdning og udstillinger ude i verden. Det gør i sig selv bogen til et stykke alment interessant kulturhistorie. Og så er det en fornøjelse, at bogen også teknisk set er gennearbejdet til sidste detalje. Bogen er i stort format med plads til de hundredvis af originale illustrationer fra Tivolis og byens andre billedsamlinger, herunder et væld af pragtfulde plakater. Både sort-hvid billeder og farvebilleder (det er de fleste) samt den tospaltede tekst står behageligt på godt papir, der passer til det luksuriøse tivoli-røde forsatspapir og sorte titelblad med gul og rød tekst. Når man åbner bogen, får man fornemmelsen af lys i mørket, hvad Tivoli jo faktisk altid har leveret. Den udsøgte grafiske form og produktion skyldes Freddy Pedersen.

Luise Skak-Nielsen ønsker at fortælle tivolihistorie i forhold til »verden udenfor«, så udviklingen i haven bedre kan forstås og forklares (s. 8). Den vinkel har den tidligere litteratur ikke haft så meget fat i. Det kan skyldes, at det kan være vanskeligt at forene det samfundsrelaterede med de virksomhedsinterne forhold, som altid forventes indeholdt i jubilæumsbøger og lignende. Denne bog er imidlertid et eksempel på, at det ene ikke udelukker det andet, og at man kan komme langt med en god disponering af stoffet. Der er elleve afsnit, som dækker perioden fra 1843 til 2000. De følger samtidig direktørperioderne (fx den senere museumsmænd Bernhard Olsens 1868-85). En fast underinddeling gør dog, at man også kan informere sig mere tematisk på tværs af tiden. De gennemgående temaer om udviklingen i havens anlæg, byggeri, design, nye forlystelser, teater, dans, musik og restauranter er i hvert af hovedafsnittene samlet under »Forlystelseshaven« og markeret med

rødt i indholdsfortegnelsen. Gennemgående er det også, at hvert hovedafsnit har en indledning, hvor de samfundsmæssige forhold i perioden rides op, ligesom der er sammenfatninger, hvor både det interne og eksterne samles op. Endelig bringer billederne og deres tekster den travle læser langt på vej. Der er planer, så man kan følge havens udstrækning, gamle stik, programmer, kunstneriske plakater (fx Thor Bøgelunds), søde eller hvasse bladtegninger, og sidst men ikke mindst fotografier, som kom ind i verden omtrent samtidig med Tivoli. Mine personlige favoritter er billederne af opbygningen af de såkaldte festarrangementer, som teatermaleren Carl Lund og tivolidirektør og arkitekt Knud Arne-Petersen stod for i årene 1900-1920 (s. 147). Ved simple midler kom publikum på belærende »rejser« til varme lande med fremmed kultur eller de kunne opleve dansk købstadsidyl i 1914 med en kopi af den danske pavillon fra verdensudstillingen i Paris 1900 (s. 128). Tivoli havde selv været »på udstilling«, idet haven i 1888 var en del af den store nordiske industri-, landbrugs- og kunstudstilling i København. Der er også fascinerende fotografier, hvor man ser direkte ud over publikum. Et udsnit af hundreder af børn i matrostøj, som ser på Pjerrot ved feriefest i 1916 er næsten ikke til at få øjnene fra (s. 145).

Impulserne udefra fik helt fra Carstensens dage indflydelse på valget af forlystelser, besøg, økonomi, ja havens eksistens. Boldene blev spillet ind i haven, og de måtte gribes, hvis det hele skulle løbe rundt, også økonomisk. Afsnittet om forspillet til Tivoli beretter om de forlystelseshaver, der allerede fandtes ude i Europa. Den bedste iværksættertype Georg Carstensen så heri muligheder for ny udfoldelse i et moderne og demokratisk samfund på vej. Nogle frygtede dog, at underholdningen ville trække folk væk fra det væsentlige, det nationale og det politiske. Ganske vist kom der basar og mauriske bygninger, italiensk teater og karavaner med fremmede folkeslag, men siden 1848 har det ikke skortet på national ånd på stedet, godt støttet af Lumbyes kompositioner og de mange dannebrogslag. Der er blev holdt mindefester og grundlovsfester, og den helt store kulmination kom forståeligt nok under og lige efter den tyske besættelse 1940-45. Ved Tivolis 100 års-jubilæum i 1943 strømmede publikum til som aldrig før. I befrielsessommeren smeltede København, Danmark og Tivoli næsten sammen i glædesfesten. »Befrielsestroppeerne blev hyldet. Overalt vejede de allieredes flag farver og symboler. Danskheden og modstandsbevægelsen gled ind i hyldesten. Det var så enkelt, fordi alle sluttede op om de samme helte og fjendebilleder« (s. 194). Og man kunne tilføje, at ruinen af den schalburgterede koncertsal (1944) nok også gav et særligt bidrag til fællesskabet i Tivoli den sommer.

Udefra kom også kulturradikalisme i 1930'erne og 40'erne, ferielov og ønsker om at komme ud af byen til sol og vand. Det kom til at sætte præg på det borgerlige Tivoli, som der ligefrem var planer om at nedlægge eller i det mindste flytte ud af byen. København og planlæggerne var altid hårde modspillere. Konkurrencen var imidlertid kommet for at blive, og det er da også et tema, der berøres mange gange i bogen. Der måtte næsten komme problemer i kølvandet på samfundsændringerne fra slutningen af 1960'erne. For hvem var nu det brede publikum, som man hidtil havde haft? På en måde handler den senere del af bogen om Tivoli-ledelsens stadige forsøg på finde balancen i en ny tid med »tivolisering« andre steder og tilbud om populære og børnevenlige oplevelser en mængde nye steder. Det gik til sidst ikke så godt for gamle Tivoli. Om perioden 1996-2000 hedder det, at haven er blevet anskuet med managementøjne (s. 288), og den tjekkede caféstil har sejret (s. 292). Stilskifte overalt, kort sagt, og man mærker, at det ikke har været det sjoveste at skrive om disse forandringer, selv om det nu ser ud til, at Tivoli er landet acceptabelt i en ny globaliseret tid med mere fart på det hele.

Mange kunstnere har i tidens løb sat præg på Tivolis plan, anlæg og inventar, og det er i reglen sket med inspiration udefra. Det samme gælder nye events og forlystelser, hvor man har plukket fra verdensudstillingerne og internationale forlystelsesparker stort set fra første begyndelse. På det punkt var en række af direktørerne meget aktive. De rejste og så, hvad der morede og lønnede sig andre steder. Luise Skak-Nielsen tager ikke glansen fra Tivoli i denne bog, men hun viser systematisk, at det originale mest har været at finde i selvbilledet og reklamen for Tivoli. Verden har hele tiden smittet af, for ellers kørte hverken gynger eller karruseller! Noter, litteraturliste og et afsnit om Tivolis arkiv og samlinger runder den flotte bog af. Et register havde været nyttigt, men skal man bruge den kulturhistorisk mere end på personniveau, er det muligt at finde rundt uden.

Margit Mogensen

Birgit Andreasen: Rødovre i 100 år 1901-2001, Rødovre Kommune, 2001, 120 s., 98 kr.

Rødovre Kommune har festligholdt sit 100-års jubilæum med denne bog, men bysamfundene i kommunen er jo langt ældre. Brønshøj-Rødovre Sogn bestod af Brønshøj, Husum, Utterslev, Emdrup, Vanløse, Rødovre og Islevmark. Den gamle enhed blev brudt op i 1901, da Rødovre og Islevmark blev holdt udenfor, mens de førstnævnte

områder blev indlemmet i Københavns Kommune, i øvrigt sammen med Valby, Vigerslev og Kongens Enghave fra Hvidovre Sogn og Sundbyerne på Amager. Rødovre og Islevmark fortsatte sit skæbnefællesskab i den nye kommune, der fik status af landkommune. Historien om kommunens videre tilværelse, er derfor historien om en landlig bebyggelses voldsomme vækst i nabolikskabet med den mægtige hovedstad.

Og væksten var virkelig voldsom. Mens der i 1921 var 1643 indbyggere i kommunen, var der i 1929 allerede over 5200, 1939 over 12.000 og i 1960 ca. 40.000. Der var selvfølgelig ikke tale om en indre fremkaldt fremgang, for kommunen har gennem hele perioden hentet sit økonomiske potentiale i København. Ikke desto mindre er det rimeligt og berigende at få en skildring af byens udvikling på dens egne præmisser. Bogens styrke er da også forfatterens intime kendskab til stort og småt i lokalsamfundet. Dens skildring af opbygningen og udvidelse af de kommunale institutioner, erhvervsliv, indkøbsmuligheder, lokale foreninger og andre initiativer giver et godt, lokalt billede af velfærdssamfundet set fra neden. Skildringen af det sociale boligbyggeri er også informativ. Det understreges generelt af et billedstof, der viser, hvad et godt lokalhistorisk arkiv kan præstere.

At bogen behandler stort og småt i lokalsamfundet er dog ikke kun en fordel for fremstillingen. Lidt for mange petitesseer sniger sig ind, som f.eks. oplysninger om, at skolen købte 8 tomandsborde i 1914, og at der nogle år senere blev opført to nye skure ved Husum Kaserne. Den slags er der en del af. Derimod er der for få betragtninger over forholdet til hovedstaden, økonomisk, erhvervsmæssigt og kulturelt. Et oplagt eksempel er de mange gartnerier, der nærmest gav kommunen karakter af Københavns nyttehøve; i midten af 1930'erne var der således 47 handlegartnerier og nogle planteskoler. Et andet spørgsmål med lidt større perspektiv, der ikke tages op, er kommunens erhvervelse af købstadsrettigheder i 1951, der fem år senere blev markeret med indvielsen af Arne Jacobsens berømte rådhusbygning. Hvilke tanker lå der bag disse kommunale manifestationer?

Søren Bitsch Christensen

Henrik Zip Sane: Billige og villige? – Fremmedarbejdere i fædrelandet ca. 1800-1970, Studierækken fra Farums Arkiver & Museer, Farum, 2000, 280 kr.

Med indvandrerstopet i 1973 blev der sat stop for en lang tradition af arbejdsindvandring, skriver Henrik Zip Sane i indledningen til *Billi-*

ge og villige – Fremmedarbejdere i fædrelandet ca. 1800 – 1970, der er udgivet af Farums Arkiver & Museer, som Sane indtil for nylig har været chef for. Det er andet bind i et mindre flerbindsværk, der omfatter forskellige perspektiver på dansk indvandrerhistorie. Det er ikke nogen hel tilfældighed, at disse initiativer udgår fra Farums Arkiver & Museer. Stedet huser således immigrationsmuseet for Danmark, der siden sommeren 1996 har arbejdet med opbygningen af en række indvandrerhistoriske databaser (www.immigrantmuseet.dk/).

Hovedvægten af undersøgelsen beskæftiger sig med perioden fra ca. 1850 til ca. 1900. Det er suppleret med et mindre afsnit fra tiden omkring slutningen af 1960'erne. Immigrationsforskning i Danmark er endnu i sin spæde begyndelse, selv om vandringer som sådan længe har været et levende forskningsfelt. Men indvandrerforskningen her i landet har været yderst begrænset – især når det gælder tiden før 1970. Undtagelserne kan nævnes på en hånd. Til gengæld har samfundsvidenskaberne næsten monopoliseret tiden efter 1970, der således også er den bedst udforskede del af dansk indvandrerhistorie, men som samtidig bærer præg af de traditionelle metoder og tilgange, som er knyttet til denne fagtradition. Heriblandt et udpræget brug af spørgeskemaundersøgelser.

I forlængelse heraf peger Sane på det problem, der ligger i, at historieforskningen indtil for nylig er blevet skrevet bevidst eller ubevidst i nationalstatens tjeneste. Det får ikke mindst konsekvenser for arbejdsindvandringen historie, der umiddelbart kommer til at handle om indvandringen til nationen Danmark, snarere end om bevægelser fra én region til en anden (på tværs af den forestillede nationale grænse). Det medvirker, ifølge Sane, til at man betragter vandringer som udgået og tilgået homogene enheder og betynder at forskellige vandringsmønstre og deres forhistorie ikke inddrages. Det er bl.a. disse vandringsmønstre, som Sane har sat sig for opgave at undersøge nærmere på baggrund af en række kvantificerbare kilder. Til belysning af disse demografiske forhold anvender Sane bl.a. til- og afgangslister, tyendeprotokoller, folketællinger og registreringer over indfødsret. Kilder, som han i et længere afsnit diskuterer indgående i forhold til, hvilken udsagnskraft de opbeholder, og hermed også hvad vi er i stand til at analysere ved brug af disse kilder. Afsnittet kunne nok med fordel enten have været placeret bagest i bogen som et appendiks, eller indarbejdet i en mere løbende diskussion af det demografiske materiale. Som det er nu, resulterer det i, at de efterfølgende demografiske afsnit fremstår noget opremsende og beskrivende.

Bogen som er inddelt i tre hovedafsnit – kan af og til godt virke lidt uhomogen og det på trods

af at Sane faktisk har forsøgt at strukturere den i forhold til sin overordnede tese, som han kort formulerer i udtrykket: »Arbejdsindvandrerne blev synlige, da Danmark blev synligt«. Det er således Sanes hovedærinde at undersøge arbejdskraftens bevægelighed og nationalstatens opkomst ud fra den tese, at arbejdsindvandringens historie i Danmark handler om historien om hvorledes arbejdsindvandrerne blev fremmede i og med nationalstaten Danmark etableredes (s. 17).

Det er en ambitiøs problemstilling, og Sane leverer da også kun et delvis overbevisende svar. Netop i omsætningen af de teoretiske modeller og forklaringer i praksis, synes der at opstå problemer, hvorved flere teorier og teser forbliver postulater. Noget af problemet skyldes muligvis, at en række af de teoretiske begreber, som Sane inddrager, ofte kun behandles på et yderst generelt og overordnet plan. Den manglende redegørelse for operationaliseringen af teorierne i forhold til det konkrete empiriske stof er derfor medvirkende til at stille spørgsmålstejn ved deres forklaringskraft. Teori og empiri kommer dermed lettere til at fremstå som to adskilte størrelser. Sane giver dog også indledningsvis udtryk for en tøvende holdning til tesernes forklaringsværdi, idet han erklærer, at udviklingsammenhængen mellem nationalstatens og arbejdsindvandringens cykler på dette tidspunkt må være en tese. Den kan ikke »bevises«, men en undersøgelse af arbejdsindvandringens konkrete historie kan enten sandsynliggøre tesens forklaringsværdi eller afdække uoverstigelig modstrid (s. 27).

Det oplagte spørgsmål er derfor: Hvordan tackler Sane så denne sandsynliggørelse? Jeg har valgt at se nærmere på tre af de centrale problemfelter: nationsdannelse, fremmedgørelsen og lokalperspektivet.

Etablering af nationalstaten er et væsentlig led i besvarelsen af problemstillingen – og langt fra nogen ligetil besvarelse, idet debatten om hvornår nationen Danmark blev etableret, og hvornår og om den er afviklet fortsat er til diskussion – og langt fra afsluttet. En diskussion som også omfatter, hvorledes begreber som nation, stat og folk i det hele taget (kan) defineres. Det virker derfor også noget postulatagtigt, når Sane skriver, at Danmark i den betydning, som det »sædvanligvis bruges« kun eksisterede fra midten af det 19. århundrede frem til midten af det 20. århundrede (s. 98). Sane er her bl.a. inspireret af Miroslav Hroch' udviklingsteorier og han opstiller herudfra en nationalstatsudvikling, som strækker sig over en forhistorie (1760-1848), en etableringsfase (1848-1920), en konsolideringsfase (1920-1945) og endelig en afviklingsfase (1945-). Sane skriver, at han (blot) betragter denne faseinddeling, som en referenceramme for det videre arbejde med arbejdsind-

vandringens historie – og reflekterer derfor ikke yderligere over modellens anvendelighed (s. 21). Herved kommer Sanes periodisering til at fremstå som en indiskutabel størrelse, på trods af at den udgør et centralt led i hele hypotesedannelsen. Det er i sig selv problematisk, idet enhver referenceramme jo har konsekvenser for den fortolkning, der refereres hertil. Ikke mindst er det pudsigt at Sane så ukritisk bygger på den *kendte* Danmarkshistorie og ser på de almindeligt *anerkendte* opdelinger i epoker i forhold til nationalstatsofbygningen og nationalstatens senere forandringer, når han netop indledningsvis har kritiseret historikere og indvandrerhistorikere for at skrive i nationalstatens tjeneste. Den efterfølgende retshistoriske gennemgang af lovgivningen fremstår derfor heller ikke som en afprøvning af den opstillede faseopdeling, men snarere som en organisering af empirien i forhold til en på forhånd opstillet tese.

Sane spørger endvidere til, hvordan arbejdsindvandrere blev fremmede i Danmark. Sane redegør ikke eksplicit for, hvad han mener med at blive fremmed, men indirekte fremgår det, at det er tale om fremmede til nationen Danmark – altså fremmed i national forstand. Samtidig henter Sane inspiration hos Pierre Bourdieu og hans begreb omkring kulturel kapital til at indkredse denne fremmedhed (s. 241). Sane skriver således, at arbejdsindvandrere blev til fremmede gennem at blive tildelt en kulturel kapital, der gjorde, at de erkendtes som fremmede (s. 242). Tildeling af kulturel kapital havde eksklusivitetssprincippet som formål. Ved at tildele dem en kulturel kapital, der gjorde dem anderledes end indlændinge, kunne indlændinge tømres sammen som national gruppe. De blev således, ifølge Sane, først og fremmest fremmede i forhold til den kollektive identitet.

Hertil anvender Sane Ulla Brücks funktionelle definition af identitet som nøgle til, hvem der hører til og hvem der ikke hører til (s. 23f.). I forlængelse heraf inddrager Sane eksklusivitetssprincippet som centralt analyseredskab. Eksklusivitetssprincippet lægger vægt på adskillelsen af en gruppe med en bestemt identitet fra andre grupper, som har andre identiteter. Og Sane betragter derfor eksklusivitetssprincippet som grundlæggende for sammenhængen mellem nationalstaterne og arbejdsindvandringen (s. 24f).

I sin eftersporing af denne ekskludering og tildelelse af kulturel kapital inddrager Sane skønlitteratur og erindringer som sit kildemateriale. Begge kildetyper har generelt været behandlet med en vis skepsis fra traditionelle historikerside, og det er derfor fornyende at se dette materiale inddraget i en historisk undersøgelse. Desværre ender Sane i den faldgrube, som netop ofte har været påpeget ved brugen af sådanne kilder, idet Sane mere udnytter kildernes beretningsværdi end deres levsværdi. Sane mener således

at kunne genfinde holdninger, årsager og kulturskildringer i et værk som Pelle Erobreren (1906-1910), som har bredere samfundsmæssig fundament. Hermed udleder Sane en korrespondens mellem det som beskrives og det, som var tilstede i den samtidige virkelighed. En korrespondens, hvis sandsynlighed ikke synes umiddelbart overbevisende for nærværende læser.

Til etablering af indholdet af den kulturelle kapital hos arbejdsindvandrere udleder Sane fra Martin Andersen Nexø's værker og skrivelser fra begyndelsen af det 20. århundrede, at de var pjalteproletarer, rodløse, respektløse, udisciplinerede og fordrukne, men også arbejdsomme, villige, eventyrlystne og frit tænkende. Samtidig var der tale om forskellige nationale grupper, som fik udpeget særlige karakteristika. Det er imidlertid vanskeligt helt at forstå betydningen af denne kulturelle kapital, idet vi mangler Sanes grundlæggende parametre for, hvad og hvilken måde der gør dem fremmede. Anderledesheden og eksklusionen var jo ikke kun forbeholdt udlændinge, men ramte også forskellige sociale grupper, som f.eks. (danske) vagabonder og sigøjnere.

På lignende vis anvender Sane indsamlede arbejdererindringer, som er indsamlet og nedskrevet i løbet af 1950'erne og 1960'erne. Altså godt 50 år efter den tid, som de beskriver. Sane karakteriserer disse erindringer, som *»holdninger der er blevet bevaret«* (s. 249), men det er snarere spørgsmålet, om der er tale om holdninger, der er blevet efterkonstrueret.

Og den kritik, som Sane i sin forskningoversigt retter mod George Nellemann i hans brug af udsagn fra interviews foretaget 50 år efter i forbindelse med hans undersøgelse af de polske indvandrere, kan på lignende vis rettes mod ham selv. Sandsynligheden for at udsagnene i de foreliggende erindringer refererer til en samtidig kategorisering er derfor ikke særlig overbevisende. Den overensstemmelse mellem samtlige erindringer, som Sane finder, er således ikke nødvendigvis udtryk for en større korrespondens med fortiden, men underbygger snarere en tese om, at der efterfølgende er blevet skabt en metafortælling om polske og svenske indvandrere i Danmark. En fortælling, som netop er skabt til underbygning af en national og dansk selvforståelse, og som disse »erindringer« derfor refererer til.

Til gengæld er det meget mere interessant og overbevisende, når Sane påpeger Socialdemokratiet og arbejderbevægelsen som primus motor og aktiv aktør i eksklusionen af de fremmede – udlændingene. Ud fra ledende socialdemokraters skrifter fra begyndelsen af 1900-tallet og deres udpegning af arbejdsindvandrere som anderledes viser Sane, hvorledes begrebet arbejder blev synonym med danske arbejdere – i den danske arbejderbevægelse!

Den foreliggende bog er også et lokalprojekt, idet Farum (og Nordsjælland) benyttes som tilbagevendende case gennem hele værket (s. 13). Det rejser spørgsmålet om hvilken funktion lokaliteten har som analyseenhed. Hvad er det med andre ord Sane vil med lokaliteten? Er det for dyrke lokalhistorie i traditionel forstand eller fordi, at der via lokaliteten gives mulighed for at se nogle (generelle) sammenhænge, som ikke er muligt fra makroniveauet?

Sane forklarer selv, at ved at rette fokus mod en enkelt region – er det muligt at se på sammenhængen mellem by og opland og mellem byer indbyrdes. Og gennem en regional betragtning kan der ses på egentlige regionale karakteristika og disses mere eller mindre reelle unikke eksistens. Det er altså tale om relationer – men relationer mellem mindre regioner, by og land – eller en region fra et område (land) til et andet område (land). På den anden side efterspørger Sane en »konkret demonstration af arbejdsindvandringens omfang, funktion og afledte effekter i lyset den sociale, økonomiske og kulturelle udvikling af nationalstaten Danmark« (s. 100). Altså en makrohistorisk – eller national orienteret problemstilling, og netop koblingen eller relationen mellem disse to enheder: det nationale og det lokale/regionale er ikke særlig klar, og dermed også medvirkende til at værket som helhed virker noget fragmenteret. Sane anser således med enkelte forbehold Nordsjælland for tidstypisk, idet han bemærker, at »Vi skulle altså kunne forvente, at vi vedr. arbejdsindvandringens art og vilkår skulle have mulighed for at fremdrage træk med en generel værdi« (s. 102).

Sanes fortælling er et forsøg på at gøre op med den nationale historieskrivning, men det er til tider lidt vanskeligt at se, hvad han tilbyder os i stedet. En regional tese omkring arbejdsvandring – herunder arbejdsindvandring? På den anden side er værket i sig selv en bekræftelse af nationen Danmark og de udskilningsmekanismer, som har været forbundet med etablering af en national selvforståelse, hvor indvandrere blev fremmede.

Værket opfordrer til diskussion – og det er jo en kvalitet i sig selv, men samtidig bidrager det også med fyldige informationer omkring vandring – og indvandring – i perioden ca. fra 1850 til 1900 regionalt og nationalt. Og de ovenstående forbehold illustrerer også snarere, hvor komplekst et forskningsfelt indvandringen udgør. Det kan derfor kun hilses velkomment, at dette værk er med til at skabe en anderledes opmærksomhed og debat omkring indvandrere og fremmede i Danmark.

Lene Wul

Karsten Biering (producent): *Færgerne på Storebælt. 1. ASA-THOR sejler med det farlige gods (43 min.) 1997. 2. Den sidste sejlads med M/F »Dronning Ingrid« fra Nyborg til Korsør (10 min.) 1998. 3. Sikkerhed til søs. Den årlige øvelse på M/F Romsø (30 min.) 1998. 4. Godsfærgeren ASA-THOR sejler for sidste gang (15 min.) 1998. 5. Med Intercity færgerne over Storebælt (49 min.) 1998. 6. »Overfarten er indstillet!«. Med M/F Arveprins Knud fra Knudshoved til Halskov (12 min.) 1999. 7. Med VOGNMANDSRUTEN over Storebælt (49 min) 1999.* Produceret af Center for Arbejderkulturstudier og AV/ITV-Afdelingen Københavns Universitet for Danmarks Færgemuseum, 100 kr for kassette 2, 4 og 6, 120 kr for kassette 3, og 150 kr for de øvrige.

En videodokumentation af infrastrukturstrækningen mellem Sjælland og Fyn fra dengang der sejlede færger, er en prisværdig opgave at give sig i kast med. I alt er der 7 videokassetter, som er udbudt til salg. Nu, blot få år efter indstillingen af færgefarten over Storebælt, er den faste forbindelse forbløffende hurtigt blevet dagligdag. Færgefarten forbindes nu næsten med en eksotisk fortid. På hver af videoomslagene gives en kort orientering om båndets indhold samt udmærkede faktuelle oplysninger om færger og sejlads. På den sparsomme plads gentages endvidere en enslydende programerklæring for dokumentationsprojektet. Formålet er at skildre arbejds- og folkelivet, som det udfoldede sig på overfarten, mens den endnu eksisterede. Det må altså være den røde tråd, der skal knytte båndene sammen. Dokumenteringen foretages bedst, så længe undersøgelsesobjektet endnu fungerer i fuldt flor og ikke er truet af lukning eller kraftige strukturforandringer. Her er projektet dog for sent ude. Den forestående lukning af overfarten er i al for høj grad i centrum. Ikke fordi man på de flotte optagelser hele tiden ser den endnu ufærdige Storebæltsbro i baggrunden, men fordi Karsten Biering i så godt som alle interviews spørger specifikt til, hvad vedkommende nu skal stille op, når færgeforbindelsen bliver indstillet. Spørgsmålet kommer til at fylde urimeligt meget i forhold til den egentlige dokumentationsopgave. Havde det erklærede mål været at dokumentere reaktionsmønstre hos ansatte, som står over for en fyring/omplacering, ville spørgsmålet være centralt. At de ansatte under opta-

gelseerne selv havde det spørgsmål på sinde, er kun naturligt. Selvfølgelig skal interviewerens udvise indføling med den, man interviewer, men redigeringen og styringen af de informationer, man får her igennem, er producentens anliggende. Her lever producenten ikke op til det erklærede programål. Det bånd, der fungerer bedst, er *Med Intercityfærgerne over Storebælt*. Her fornemmes den egentlige dokumentationsopgave klarest.

Efter at have set båndene igennem melder den tanke sig, at pædagogiske audiovisuelle børneudsendelser, der f.eks. viser industriprocesser, hvor man begynder med en råvare og slutter med et færdigt produkt, rent metodisk er mere vellykkede. Udsendelser, hvor der ikke er en interviewer, som griber ind, og ej heller garneret med mere eller mindre passende underlægningsmusik. Båndene her har både underlægningsmusik og en forkærlighed for at spørge ind til det specielle frem for at dokumentere dagligdagen. F.eks. levnes der på båndet *Sikkerhed til søs. Den årlige øvelse på M/F Romsø*, megen plads på at fortælle om branden i maskinrummet i 1993, og på båndet *Med VOGNMANDSRUTEN over Storebælt* hører vi en gribende hi-

storie om en krakilsk bilist, der blokerede færgerampen.

Vil de 7 videoprogrammer på i alt næsten 3½ time med dokumentationen af Storebælt så have værdi i en ikke alt for fjern fremtid? Ja, hvad angår de smukke billeder fra en svunden tid, men som dokumentation af Storebæltsoverfarten har jeg min tvivl. Det fremgår af Karsten Bierings artikel »Visuel kulturel dokumentation – eller kulturhistorie på video« i *Folk og Kultur. Årbog for Dansk Etnologi og Folkemindevidenskab. 2001* (s. 35-36), at videobåndene kun er en lille del af i alt 135 timers råbånd. Hvis videobåndene er tænkt til en større offentlighed – hvilket man må formode, når de nu er blevet fremstillet med salg for øje – må man stille spørgsmålet, hvem der kan have glæde af disse bånd. Svaret må være, at de vil kunne glæde færgeentusiaster, men er tilgangsvinklen mere historisk/etnologisk, er der ikke meget gods at hente. Her må man sætte sin lid til, at de omtalte råbånd på en mere tilfredsstillende måde vil kunne dokumentere dele af den sidste epoke med færger på Storebælt.

Peter Fransen